

Karolina Zimna-Kawecka

Zakład Konserwatorstwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
w Toruniu

Heritage Conservation Department
of the Nicolaus Copernicus University in Toruń

Mechanizmy finansowania ochrony zabytków w II Rzeczypospolitej na przykładzie województwa pomorskiego

Financing mechanisms for the protection of historical monuments in the Second Republic of Poland on the example of the Pomeranian Voivodship

Abstrakt

Artykuł przybliża problemy związane z finansowaniem ochrony zabytków w II Rzeczypospolitej w kontekście działalności urzędniczej na przykładzie ówczesnego województwa pomorskiego. Przedwojenni konserwatorzy działali w obrębie określonej struktury administracyjnej, w ramach której pełnili funkcję kierowników oddziałów sztuki urzędów wojewódzkich. Ponosili więc odpowiedzialność za przygotowanie i realizację preliminarzy budżetowych nie tylko spraw związanych z ochroną zabytków, ale też dotyczących współczesnej sztuki i kultury. Realizowanie właściwej polityki wobec zabytków było znacząco utrudnione przez niedostateczne finansowanie wynikające z uwarunkowań gospodarczo-politycznych odrodzonego państwa. Przyznawane przez władze centralne sumy były często kilkukrotnie niższe od planowanych, a ich wartość dodatkowo obniżała inflacja. Zapotrzebowanie na dotacje należało zgłaszać z rocznym wyprzedzeniem, a wypłata środków miała miejsce dopiero po skończeniu etapu prac i następowała z opóźnieniem. W tak trudnych warunkach organizacyjno-finansowych międzywojenni konserwatorzy nie tylko wykonywali swoje zadania z zakresu ochrony zabytków, ale też wspomagali władze w realizowaniu tzw. polityki narodowościowej oraz rozwijaniu kultury i sztuki w powierzonych im okręgach. Czynili to m.in. dzięki umiejętnemu wykorzystaniu mechanizmów finansowania.

Słowa kluczowe: ochrona zabytków, konserwator, historia ochrony zabytków, finansowanie zabytków, prawo ochrony zabytków

Abstract

The article discusses the problems connected with financing the protection of monuments in the Second Republic of Poland in the context of official activity on the example of the then Pomeranian Voivodship. Pre-war conservators operated within a specific administrative structure within which they served as heads of Art Departments of Voivodship Offices. Therefore, they were responsible for the preparation and implementation of budget estimates not only for issues related to the protection of monuments, but also for those related to contemporary art and culture. The implementation of a proper policy related to monuments was significantly hampered by insufficient funding resulting from the economic and political conditions of the reborn state. The amounts granted by the central government were often several times lower than planned, and their value was further reduced by inflation. Applications for grants had to be submitted one year in advance and the disbursement of funds took place only after the completion of the work and was usually delayed. In such difficult organizational and financial conditions, interwar conservators not only performed their tasks in the field of monument protection, but also supported the authorities in the implementation of the so-called national policy and the development of culture and art in the regions entrusted to them. They performed these tasks also thanks to the skilful use of financing mechanisms.

Keywords: monuments protection, conservator, history of monuments protection, financing of monuments, monuments protection law

FINANSOWANIE PRAC KONSERWATORSKO-restauratorskich i innych działań związanych z zabytkami to jeden z podstawowych i najważniejszych elementów ochrony zabytków. Jak pokazuje współczesność i przeszłość – należy ono do najpoważniejszych problemów zarówno pod względem organizacyjnym (źródło, przedmiot i podmiot

FINANCING CONSERVATION AND RESTORATION work and other activities related to monuments is one of the basic and most important elements of monument protection. As shown by the present and the past, it is one of the most important problems, both in terms of organization (source, subject and object of financing) and in terms of the amount of

finansowania), jak i z uwagi na wysokość przeznaczonych środków. Zazwyczaj są one bowiem – i były – niewystarczające. Badacze historii ochrony zabytków w Polsce w swych publikacjach podkreślali fakt, iż w okresie międzywojennym, w związku z trudną sytuacją gospodarczo-polityczną państwa polskiego, brak dostatecznych środków finansowych był „[...] główną przeszkodą w podejmowaniu działań na rzecz ochrony i konserwacji zabytków”¹.

Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie organizacyjnych problemów związanych z finansowaniem ochrony zabytków i jednocześnie ukazanie ich w praktyce codzienności urzędniczej w okresie międzywojennym na przykładzie województwa pomorskiego². Mam nadzieję, że przedstawione tu treści wyjdą naprzeciw wątpliwościom zgłaszanym niegdyś przez profesora Jana Pruszyńskiego, który twierdził, że „[...] dylematy, przed którymi konserwatorzy przeszłości stawali przy rozwiązywaniu zagadnień organizacyjnych o dużym znaczeniu praktycznym pozostaną dla nas nieznanymi”³.

Organizacja ochrony zabytków i zasady finansowania działań konserwatorskich w II RP

Sprawy ochrony zabytków w II RP regulował Dekret Rady Regencyjnej z 31 października 1918 r., zastąpiony Rozporządzeniem Prezydenta RP z dn. 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami⁴. Na podstawie przepisów wydzielono okręgi konserwatorskie, które mogły objąć od jednego do kilku województw. W każdym z okręgów powołano konserwatora, który ostatecznie uzyskał status „organu fachowego” wojewody w sprawach ochrony zabytków i działał jako kierownik oddziału sztuki w urzędzie wojewódzkim, w miejscowości przewidzianej na siedzibę konserwatora. Obszar województwa pomorskiego należał do okręgu poznańsko-pomorskiego z siedzibą konserwatora w Poznaniu (il. 1)⁵.

Po 1919 roku organem ochrony zabytków na szczeblu pierwszej instancji stali się w miejsce konserwatorów wojewodowie, w których imieniu działali jednak nadal konserwatorzy, mający upoważnienia do podpisywania zarządzeń i orzeczeń⁶. Organ drugiej instancji stanowił Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sprawujący ogólne

funds allocated. This is because they are, and were, usually insufficient. Researchers of the history of monument protection in Poland emphasized in their publications that in the interwar period, due to the difficult economic and political situation of the Polish state, the lack of sufficient financial resources was “... the main obstacle in undertaking actions for the protection and conservation of monuments”¹.

The aim of this article is to present the organizational problems connected with financing the protection of monuments and at the same time to show them in the everyday practice of officials in the interwar period on the example of the Pomeranian Voivodship². I hope that the presented content will meet the concerns once raised by Professor Jan Pruszyński, who said that “... the dilemmas faced by conservators of the past when trying to resolve organizational issues of great practical importance will remain unknown to us”³.

Organization of the protection of monuments and principles of financing conservation activities in the Second Republic of Poland

Issues related to monument protection in the Second Republic of Poland were regulated by the Decree of the Regency Council of 31 October 1918, then replaced by the Regulation of the President of the Republic of Poland of 6 March 1928 on the protection of monuments⁴. The regulations introduced monument protection regions, which could cover from one to several voivodships. Each region was appointed with a monument protection officer, who finally obtained the status of a “professional body” of the Governor in matters of monument protection and acted as the head of the Art Department in the Voivodship Office, in the town planned for the seat of the officer. The area of the Pomeranian Voivodship belonged to the Poznań-Pomeranian region with the seat of the monument protection officer in Poznań (fig. 1)⁵.

After 1919, Governors replaced monument protection officers as the first instance monument protection authority, but the officers still acted on their behalf, as they had the authority to sign orders and decisions⁶. The Minister of Religious Denominations

kierownictwo ochrony i powołujący konserwatorów na stanowiska⁷. Wykonawcą zaleceń władzy konserwatorskiej uczyniono władze powiatowe – starostę, ale też, co było szczególnie znamienne dla obszaru byłej dzielnicy pruskiej, administrację budowlaną, która początkowo była zorganizowana na wzór pruski w postaci Państwowych Urzędów Budownictwa Naziemnego.

Dekret Rady Regencyjnej z 1918 roku wskazywał w artykule 15, że właściciele zabytków są zobowiązani do utrzymania ich w takim stanie technicznym, jaki zapewni im przetrwanie. Rząd zaś w wyjątkowych wypadkach może udzielić wsparcia (w domyśle finansowego). Do kwestii finansowania odnosiły się też przepisy dotyczące możliwości wywłaszczenia zabytku za odszkodowaniem (art. 26-33). Jeżeli nie przekraczało ono 4500 marek czy też 3000 koron (stan na 1918 r.), decyzję o jego przyznaniu mógł podjąć konserwator, natomiast powyżej tej sumy – decyzja zapadała na szczeblu ministerialnym⁸. Z kolei rozporządzenie z 6 marca 1928 roku na podstawie artykułów 13 i 16 wskazywało, że wobec właścicieli prywatnych można było nakazać prace konserwatorsko-restauratorskie jedynie na koszt państwa. Przepisy wywłaszczeniowe (art. 29-34) wskazywały na konieczność powołania rzeczoznawców, którzy określiliby wartość zabytku. Podejmująca decyzję władza konserwatorska pierwszej instancji nie była jednak ich oceną związana⁹.

Ogólne zasady organizacji finansowania ochrony zabytków, posilując się przykładami z terenu różnych województw (w tym i z pomorskiego), opisał celnie Paweł Dettloff¹⁰. Wskazał on szczegółowo uwarunkowania gospodarczo-polityczne państwa

1

and Public Enlightenment, who was in charge of the general management of protection and appointed monument protection officers to their positions, was the second instance authority⁷. District authorities – the district governor, but also, which was particularly significant for the area of the former Prussian Quarter, the building administration, which at the beginning was organized in the form of State Offices for Ground Construction, based on the Prussian mode, implemented the recommendations of the monument protection authorities.

Art. 15 of the Decree of the Regency Council of 1918 indicated that the owners of monuments were obliged to maintain them in such a technical condition that would ensure their survival. In exceptional cases, the government could provide support (understood as financial support). Provisions regarding the possibility of expropriating the monument against compensation (Art. 26-33) also related to issues of financing. If the compensation did not exceed 4,500 marks or 3,000 crowns (as of 1918), the decision to grant it could be made by the monument protection officer, whereas if it exceeded this amount – the decision was made at the ministerial level⁸. On the other hand, the Regulation of 6 March 1928, on the basis of Art. 13 and 16, indicated that private owners could be ordered to carry out maintenance and restoration

1. Mapa II Rzeczypospolitej Polskiej z podziałem na województwa i okręgi konserwatorskie wg stanu na 1930 r. Oznaczono okręg poznańsko-pomorski z siedzibą w Poznaniu, który obejmował woj. poznańskie i pomorskie. Za: *Okręgi konserwatorskie – stan obecny [na 1930 r.]*, [w:] J. Wojciechowski, *Historia powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930-1931, z. 1-4, cz. 1, s. 19, ryc. 2

1. Map of the Second Republic of Poland, divided into voivodships and monument protection regions as of 1930. It includes the Poznań-Pomeranian region with its seat in Poznań, which included the Poznań and Pomeranian Voivodships. After: *Okręgi konserwatorskie – stan obecny [na 1930 r.]*, [in:] J. Wojciechowski, *Historia powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930-1931, issue 1-4, part 1, p. 19, fig. 2

polskiego utrudniające realizowanie właściwej polityki finansowej wobec zabytków. Należały do nich między innymi konieczność scalenia administracji odrębnych dzielnic kraju, hiperinflacja lat 20. i kryzys gospodarczy lat 30., wojna celna z Niemcami, konieczność przeznaczenia ogromnych nakładów budżetowych na strategiczne inwestycje związane z gospodarką (m.in. budowa portu w Gdyni) i obronne. Badacz zwrócił też uwagę na fakt, iż najważniejsze zabytki architektury znajdowały się pod opieką państwa (z tytułu prawa własności lub patronatu – np. kościoły), co znacząco obciążało budżet kraju. Preliminowane kwoty miały być zatem wydatkowane tylko na najpilniejsze prace konserwatorskie (w pierwszej kolejności zabezpieczające) i konieczną inwentaryzację zabytków. Faktycznie przyznane sumy były jednak często kilkukrotnie niższe od planowanych potrzeb, a ich wartość obniżała dodatkowo inflacja¹¹. Jej skutki były tym dotkliwsze, że konserwatorzy byli zobowiązani z rocznym wyprzedzeniem zgłaszać zabytki, które miały otrzymać dotację z budżetu, natomiast wypłata środków następowała po skończonym etapie prac.

Przyznawane przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego na podstawie preliminarzy dotacje przeznaczano na odbudowę i prace konserwatorsko-restauratorskie zabytków w poszczególnych okręgach konserwatorskich. W imieniu wojewody środki rozdysponowywał, na podstawie preliminarza budżetowego, konserwator okręgowy¹². Kolejnym źródłem były subwencje patronackie – dotyczyły one budynków, których rząd był patronem, finansowanie zaś zasadniczo obejmowało 1/6 poniesionych nakładów. Środki te rozdysponowywał wojewoda¹³. W ostateczności, w razie nagłych przypadków, mógł on również za pośrednictwem konserwatora otrzymać z Ministerstwa specjalne dofinansowanie. Na przykład w 1925 roku na fundusz konserwatorski województwa pomorskiego przekazano 3000 zł, a subwencja nadzwyczajna z Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wyniosła 5000 zł. Uzyskano też dodatkowe 500 zł na realizację celów kulturalnych: „[...] zakup izby kaszubskiej”¹⁴.

Preliminarz budżetowy Ministerstwa Sztuki i Kultury na 1921 rok przewidywał na konserwację i prace inwentaryzacyjne zabytków nakład w wysokości 9 milionów marek polskich (dalej: mkp)¹⁵. W preliminarzach okręgu poznańsko-pomorskiego

work only at the expense of the state. The expropriation regulations (Art. 29-34) indicated the need to appoint valuers to determine the value of the monument. Nevertheless, the first instance monument protection authority was not dependent on the valuation when making the decision⁹.

Paweł Dettloff described the general principles of financing the protection of monuments, using examples from various voivodships (including the Pomeranian one)¹⁰. He pointed out the economic and political conditions of the Polish state hindering the implementation of a proper financial policy related to monuments. These included the need to merge the administration of separate districts of the country, hyperinflation of the 1920s and the economic crisis of the 1930s, the customs war with Germany, the need to allocate huge budgetary outlays for strategic investments related to the economy (e.g. the construction of the port in Gdynia) and defence. The researcher also pointed out that the most important architectural monuments were under the care of the state (by virtue of ownership rights or patronage – e.g. churches), which significantly burdened the country's budget. Therefore, the estimated amounts were to be spent only on the most urgent conservation works (first of all on securing works) and the necessary inventory of monuments. However, the allocated amounts were often several times lower than the planned needs, and their value was further reduced by inflation¹¹. The effects were all the more acute because monument protection officers were obliged to report the monuments which were to receive funding from the budget a year in advance, while the funds were paid out after the work had been completed.

Grants awarded by the Ministry of Religious Denominations and Public Enlightenment on the basis of estimates were allocated for the reconstruction and conservation and restoration work of monuments in individual monument protection regions. The funds were allocated by the regional monument protection officer, on behalf of the Governor, on the basis of the budget estimates¹². Another source were patronage subsidies – these concerned buildings under governmental patronage, while financing essentially covered 1/6 of the expenditure incurred. These funds were distributed by the Governor¹³. As a last resort, in the event of an emergency, he could

do 1922 roku wydatki na prace konserwatorskie i zabezpieczające określano jako „nadzwyczajne” lub „inne wydatki”, w przeciwieństwie do „zwyčajnych”, przeznaczanych na pensje. Istniały ponadto wydatki „rzeczowe”/„biurowe”, które obejmowały wykazy potrzeb biurowych i innych związanych z funkcjonowaniem urzędu¹⁶. Od 1923 roku w formularzach dokonano większego uszczegółowienia przedmiotów finansowania z podziałem na 16 paragrafów, z których ostatni stanowił zapis na potrzeby konserwacji zabytków. W każdym paragrafie istniała rubryka do wskazania wydatków „zwyčajnych” z możliwością zaznaczenia w drugiej rubryce kwoty na wydatki „nadzwyczajne”¹⁷.

Paweł Dettloff wykazał, że na prace konserwatorsko-restauratorskie przyznawano zazwyczaj około 1000 zł, podczas gdy realne koszty wynosiły od kilku do kilkunastu tysięcy¹⁸. Wskaźniki te są oczywiście orientacyjne, gdyż trudno porównywać wysokość finansowania poszczególnych obiektów wobec konkretnych potrzeb remontowych. Sporą część budżetu rządowego przeznaczano na odbudowę ze zniszczeń wojennych (nie tylko zabytków). Należy tu zaznaczyć, że prace i główne nakłady środków budżetowych związane z odbudową w najmniejszym stopniu dotyczyły obszarów byłej dzielnicy pruskiej.

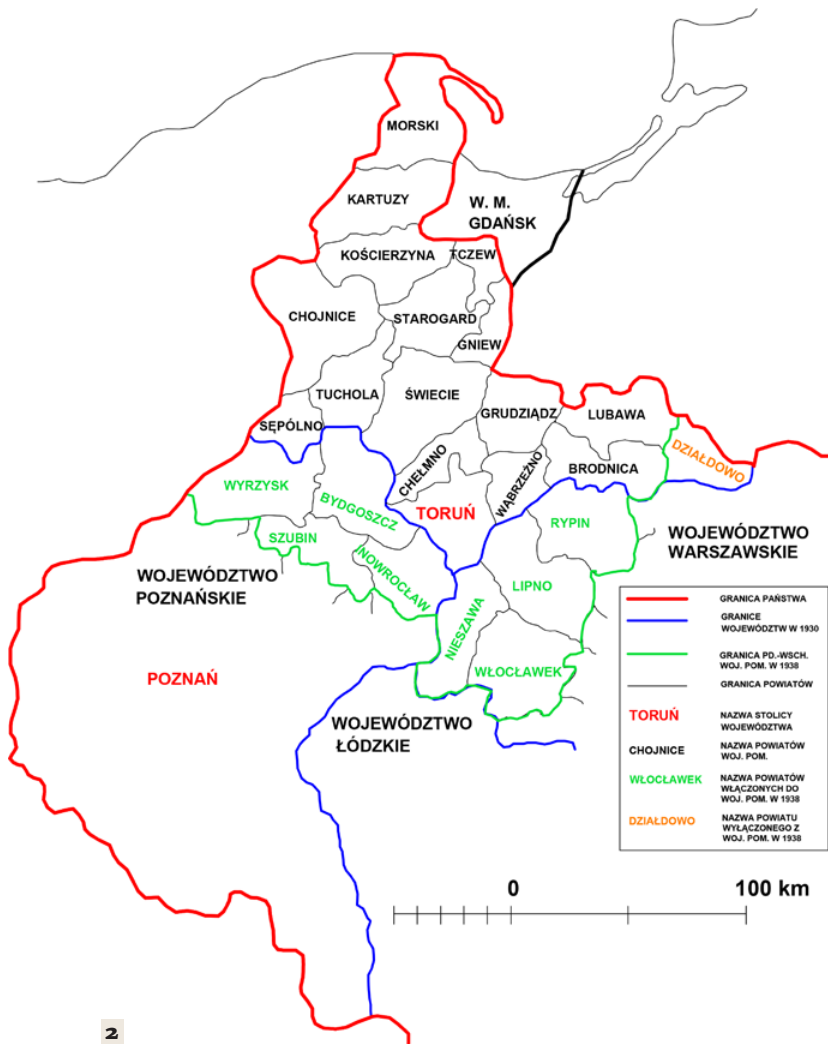
Ziemie byłego zaboru pruskiego podzielono administracyjnie na dwa województwa: poznańskie ze stolicą w Poznaniu i pomorskie ze stolicą w Toruniu. W województwie pomorskim zniszczenia wojenne dotyczyły głównie zabudowy w powiecie działdowskim. Oba województwa objęto wspomnianym wspólnym okręgiem konserwatorskim z siedzibą konserwatora w Poznaniu. Województwo pomorskie zajmowało tereny większości dzisiejszego obwodu kujawsko-pomorskiego, częściowo pomorskiego i częściowo warmińsko-mazurskiego (il. 2). W 1938 roku włączono tu, z poznańskiego, powiaty bydgoski, inowrocławski, szubiński i wyrzyski – administrowane wcześniej przez wspólnych dla całego okręgu konserwatorów – oraz powiaty z województwa warszawskiego: włocławski, lipnowski, nieszawski, rypiński; wyłączono zaś na rzecz województwa warszawskiego powiat działdowski. Pierwszym konserwatorem na oba województwa był Nikodem Pajzderski. W lutym 1921 roku powołano osobnego konserwatora dla Pomorza – został nim Jan Lankau,

also receive special funding from the Ministry via the monument protection officer. For example, in 1925, 3000 PLN was donated to the Pomeranian Voivodship Monument Protection Fund, and an extraordinary subsidy from the Ministry of Religious Denominations and Public Enlightenment amounted to 5000 PLN. An additional 500 PLN was also obtained for cultural purposes: “... the purchase of the Kashubian Chamber”¹⁴.

The budget estimate of the Ministry of Art and Culture for 1921 provided for 9 million Polish marks (hereinafter: mkp) for conservation and inventory works of the monuments¹⁵. In the estimates of the Poznań-Pomeranian region until 1922, expenditure on conservation and maintenance work was described as “extraordinary” or “other expenditure”, as opposed to “ordinary” expenditure on remuneration. In addition, there were “material”/“office” expenses, which included office supplies and other needs related to the functioning of the office¹⁶. From 1923 the forms were more detailed and divided into 16 paragraphs, the last of which was a record of the needs of monument conservation. Each paragraph had a heading for “ordinary” expenditure, with the possibility of indicating the amount of “extraordinary” expenditure in the second heading¹⁷.

Paweł Dettloff indicated that the sum of 1000 PLN was usually allocated for maintenance and restoration works, while the actual costs ranged from a few to several thousand PLN¹⁸. These indicators are, of course, merely indicative, as it is difficult to compare the amount of financing of individual facilities in relation to specific renovation needs. A large part of the government budget was allocated for reconstruction from war damage (not only of monuments). It should be noted that the works and the main budgetary outlays related to reconstruction concerned the areas of the former Prussian Quarter only to a small extent.

The lands of the former Prussian partition were administratively divided into two voivodships: Poznańskie with the capital in Poznań and Pomorskie with the capital in Toruń. In the Pomeranian Voivodship, war damage concerned mainly buildings in the Działdowo District. Both voivodships were included in the aforementioned joint conservation region with the seat of the monument protection officer in

2

zatrudniony w strukturze Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego w Toruniu. Lankau podlegał jednak Pajzderskiemu w ramach specyficznej organizacji administracji dla tych terenów w postaci Ministerstwa byłej Dzielnicy Pruskiej. W 1922 roku w związku z likwidacją tegoż Ministerstwa rozwiązano etat konserwatora pomorskiego. Stanowisko konserwatora w utworzonym w 1923 roku okręgu poznańsko-pomorskim objął Nikodem Pajzderski, a od 1933 roku piastował je Witold Dalbor. W latach 1929-1931 do kontroli spraw zabytków Pomorza w Urzędzie Wojewódzkim Pomorskim w Toruniu zatrudniono jako pomocnika konserwatora okręgowego Gwidona Chmarzyńskiego. Tytułowano go również p.o. konserwatora, lecz faktycznie jego status można porównać z pozycją kierownika dzisiejszej Delegatury Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków. W 1937 roku w związku z zamiarem powołania konserwatorów wojewódzkich na Pomorzu funkcjonariuszem tym został Jerzy Chyczewski¹⁹.

Poznań. The Pomeranian Voivodship occupied the majority of today's Kujawsko-Pomorskie Voivodship, partly Pomeranian and partly Warmińsko-Mazurskie Voivodship (fig. 2). In 1938, the following districts from the Poznańskie Voivodship: Bydgoszcz, Inowrocław, Szubin and Wyrzysk (previously administered by the same monument protection officer for the entire region) and the following districts from the Warsaw Voivodship: Włocławek, Lipno, Nieszawa, Rypin, were incorporated into Pomeranian Voivodship, while the Działdowo District was excluded for the benefit of the Warsaw Voivodship. The first monument protection officer for both voivodships was Nikodem Pajzderski. In February 1921, a separate monument protection officer for Pomerania was appointed – Jan Lankau, employed within the structure of the Pomeranian Voivodship Office in Toruń. However, Lankau was subordinated to Pajzderski as part of a specific administrative organization for these areas in the form of the Ministry of the former Prussian Quarter. In 1922, in connection with the

liquidation of the Ministry, the post of the Pomeranian monument protection officer was dissolved. Nikodem Pajzderski took over the position of monument protection officer in the Poznań-Pomeranian region established in 1923. From 1933, Witold Dalbor held the post. In 1929-1931, Gwido Chmarzyński was employed as an assistant of the regional monument protection officer to monitor issues relating to the monuments of Pomerania in the Pomeranian

2. Mapa woj. pomorskiego z zaznaczoną granicą i podziałem na powiaty wg stanu z ok. 1930 i 1938 r. Oprac. K. Zimna-Kawecka na podstawie mapy: *Podział Rzeczypospolitej na województwa i powiaty, 1930*. [w:] S. Arnold, S. Pawłowski, S. Truchim, *Dzieje Miast Rzeczypospolitej Polskiej. Polska w słowie i obrazach*, t. 1, *Ustrój Państwa Polskiego*, Poznań 1928, wkładka

2. Map of the Pomeranian Voivodship with marked borders and the division into districts as of 1930 and 1938. Developed by K. Zimna-Kawecka on the basis of the map: *Podział Rzeczypospolitej na województwa i powiaty, 1930*, [in:] S. Arnold, S. Pawłowski, S. Truchim, *Dzieje Miast Rzeczypospolitej Polskiej. Polska w słowie i obrazach*, Vol. 1, *Ustrój Państwa Polskiego*, Poznań 1928, insert

Finansowanie pracy „urzędu” konserwatorskiego

Oprócz budżetowania prac konserwatorsko-restauratorskich, podstawowym problemem ich finansowania były nakłady na działalność „urzędniczą” konserwatorów. Ich pracę bowiem znacznie utrudniały niewystarczające środki na zatrudnienie w administracji państwowej, co wpłynęło na ograniczenie etatów konserwatorów oraz ich sekretarzy. Konserwatorzy przypisani byli do grup uposażeniowych urzędników państwowych wyższego szczebla (zasadniczo mieścili się w grupach VI-VII)²⁰. Stanowisko konserwatora pomorskiego zostało w 1920 roku zaklasyfikowane do VI grupy służbowej z roczną pensją 25 tysięcy mkp oraz dodatkami służbowymi, które razem z podstawą wyniosły 100 604 mkp. Natomiast pracujący w charakterze pomocnika konserwatora okręgowego jako pracownik kontraktowy Gwido Chmarzyński, przypisany do grupy VIII, otrzymywał miesięcznie 300 zł, a następnie 255 zł pensji oraz dodatki służbowe²¹.

Do pomocy w sprawowaniu czynności konserwatorowi pomorskiemu przydzielono sekretarza z uposażeniem odpowiadającym IX grupie służbowej²². Jerzy Chyczewski miał przydzieloną w Urzędzie Wojewódzkim Pomorskim w Toruniu kancelistkę sekretarkę, Reginę Smendową. Podobnie w Oddziale Sztuki Urzędu Wojewódzkiego w Poznaniu oprócz etatu konserwatora okręgowego utworzono etat sekretarki, a następnie referentki do prowadzenia czynności głównie kancelaryjnych. Jednak zarówno Halina Siemeńska, jak i jej następczyni Jadwiga Graff-Chrząszczewska zajmowały się także pracą merytoryczną. Prowadziły niektóre powierzone im przez konserwatora sprawy podczas jego nieobecności powodowanej chorobą lub urlopem, a także opracowywały inwentarze zabytków. Z tego tytułu spełniono postulat konserwatora Pajzderskiego o utworzenie etatu referentki w miejsce sekretarki z zakwalifikowaniem do wyższej, VIII grupy uposażeniowej²³.

Braki kadrowe w województwie pomorskim udawało się czasowo wypełnić nie tylko poprzez dobrą współpracę z kierownikami Wydziału Robót Publicznych Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego, ale też dzięki czasowemu zatrudnieniu studentów w ramach

Voivodship Office in Toruń. He was also addressed by the title of acting monument protection officer, but in fact his status can be compared with the position of the head of today's Voivodship Delegation of the Office for the Protection of Monuments. In 1937, in connection with the planned appointment of voivodship monument protection officers in Pomerania, Jerzy Chyczewski took the position¹⁹.

Financing the work of the monument protection “office”

In addition to budgeting maintenance and restoration work, the main problem related to financing was the expenditure on the “office” activity of monument protection officers. Their work was significantly hindered by insufficient funds allocated for employment in state administration, which had an impact on the reduction of the posts of monument protection officers and their secretaries. Monument protection officers were assigned to remuneration groups of senior civil servants (generally, they belonged to groups VI-VII)²⁰. In 1920, the position of the Pomeranian monument protection officer was classified in service group VI with an annual salary of 25 thousand mkp and duty allowances, which together with the basic remuneration amounted to 100 604 mkp. On the other hand, Gwido Chmarzyński, who worked as an assistant to the regional monument protection officer as a contract employee, assigned to group VIII, received 300 PLN per month, and later 255 PLN in salary plus allowances²¹.

A secretary was assigned to assist the Pomeranian monument protection officer in his duties, with the salary corresponding to group IX²². Jerzy Chyczewski had a secretary, Regina Smendowa, assigned in the Pomeranian Voivodship Office in Toruń. Also in the Department of Art of the Voivodship Office in Poznań, apart from the position of regional monument protection officer, a secretary position and then a clerk position were created to carry out clerical activities. However, both Halina Siemeńska and her successor Jadwiga Graff-Chrząszczewska were also involved in substantive work. They conducted some of the cases entrusted to them by the monument protection officer during his absence caused by illness or holidays and prepared inventories of

wakacyjnej praktyki. W jej trakcie wykonywali oni prace organizacyjne i inwentaryzacyjne. Przyjmowano zarówno słuchaczy kierunków artystycznych, jak i historyków sztuki. Odbywali oni w Oddziale dwumiesięczny staż na stanowisku sekretarza. Za dwumiesięczną pracę w 1937 roku oferowano im 130 zł netto²⁴. Część studentów wykonywała prace inwentaryzacyjno-badawcze także w ramach obowiązkowej dla kierunku studiów, ale nieodpłatnej praktyki²⁵.

W związku ze specyfiką organizacji „urzędów” konserwatorskich w ramach okręgów istniała potrzeba przeznaczania znacznych środków na objazdy terenowe, inwentaryzację pomiarowo-rysunkową, wykonanie fotografii do archiwum czy gromadzenie na przykład książek do biblioteki²⁶. Pewną komplikacją był też fakt zatrudnienia konserwatorów na etatach różnych ministerstw: Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, a w przypadku byłej dzielnicy pruskiej do 1922 roku również Ministerstwa byłej Dzielnicy Pruskiej. Potrzeby urzędowe konserwatorów zasilano wówczas z budżetu tych jednostek, według zatrudnienia²⁷.

W sprawach zabytków pomorskich konserwator poznański kontaktował się listownie z poszczególnymi wydziałami urzędu wojewódzkiego w Toruniu, adresując pisma do Wojewody Pomorskiego²⁸. W związku z rozwojem sieci telefonicznej dochodziło też do konsultacji i ustaleń ustnych, z których sporządzano notatki. Ze względu na braki źródeł, trudno jest ustalić skalę tego szybkiego sposobu załatwiania spraw²⁹. Z powodów konieczności wprowadzenia oszczędności w urzędzie międzymiastowe rozmowy telefoniczne od 1936 roku zostały jednak znacznie ograniczone nakazem Wojewody Poznańskiego³⁰.

Konserwatorzy z Poznania odbywali podróże na Pomorze, podczas których nadzorowali stan zabytków i prowadzonych przy nich prac. Przekazywali też szereg innych zaleceń urzędnikom z Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego, jak i z poszczególnych starostw powiatowych³¹. Liczba takich wizyt była jednak również z powodu braku środków ograniczona. Dofinansowanie starczało na kilka lub kilkanaście wypraw na Pomorze rocznie. Skutkiem tego Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego dostawało informacje o szeregu zabytków restaurowanych w województwie pomorskim

monuments. For this reason, the request submitted by monument protection officer Pajzdowski to create a full-time clerk position instead of a secretary post, qualified to the higher remuneration group VIII, was fulfilled²³.

Personnel shortages in the Pomeranian Voivodship were temporarily filled not only through good cooperation with the heads of the Public Works Department of the Pomeranian Voivodship Office, but also thanks to the temporary employment of students as part of their summer internship. Students carried out organizational and inventory work. Students of artistic faculties, as well as art historians, were admitted for the internship. They served a two-month internship in the Department on the position of secretary. For two months' work in 1937 they were offered 130 PLN net²⁴. Some students also carried out inventory and research work as part of their obligatory but unpaid internship in their field of study²⁵.

Due to the specific character of the organization of monument protection “offices” within the regions, there was a need to allocate significant funds for field trips, measurement and drawing inventory, taking photographs for the archive, or collecting books for the library²⁶. The fact that monument protection officers were employed on posts in various ministries was a certain complication: the Ministry of Religious Denominations and Public Enlightenment, the Ministry of the Interior and, in the case of the former Prussian Quarter, also the Ministry of the former Prussian Quarter until 1922. The official needs of the monument protection officers were satisfied from the budget of these units, according to the place of employment²⁷.

With regard to Pomeranian monuments, the Poznań monument protection officer contacted individual departments of the Voivodship Office in Toruń by letter, addressing the letters to the Pomeranian Governor²⁸. As a result of the development of the telephone network, oral consultations were also carried out and conclusions were reached, after which notes were drawn up. Due to the lack of sources, it is difficult to determine the scale of this way of dealing with cases²⁹. However, due to the need to introduce savings in the office, starting from 1936 long distance calls were significantly reduced by order of the Poznań Governor³⁰.

bez opieki konserwatorskiej³². Nikodem Pajzderski w 1926 roku w związku z pracami konserwatorskimi odbył 26 podróży służbowych na terenie całego okręgu poznańsko-pomorskiego, lecz niektóre z nich trwały kilka dni³³. W roku 1927 było ich 31³⁴, a rok później – 20. Niekiedy podróże odbywały się na koszt zainteresowanych stron, które dostarczały w tym celu samochody³⁵. Preliminowane kwoty na wyjazdy służbowe w 1920 roku w województwie pomorskim wyniosły 12 tysięcy mkp, przy sumie na prace zabezpieczające zabytki w wysokości 65 tysięcy mkp, w 1922 roku odpowiednio 24 tysiące mkp i 1,9 miliona mkp. Na powyższe wydatki w całym okręgu poznańsko-pomorskim w 1924 roku chciano uzyskać odpowiednio 25 milionów mkp i 61,5 miliona mkp³⁶. Ten nagły wzrost sumy należy tłumaczyć hiperinflacją.

Na podróże w dwóch ostatnich latach przed wojną konserwator pomorski otrzymywał od 50 do 250 zł miesięcznie. Kwoty te zazwyczaj stanowiły około 11-12% sumy przeznaczanej na prace przy zabytkach (np. w lipcu 1938 r. przekazano 1600 zł na remonty konserwatorsko-restauratorskie i 180 zł na podróże). Otrzymywane na wyjazdy służbowe kwoty odpowiadały wysokości miesięcznych dotacji na niektóre prace konserwatorsko-restauratorskie, na przykład w tym czasie koszt restauracji obrazu w ołtarzu głównym w kościele parafialnym w Przecznie wyceniono na 200 zł. Rozliczenia pokazują jednak, że środki przeznaczane na podróże odpowiadały indywidualnym potrzebom i nie określano w procentach ich zależności od pełnej sumy przyznanych dotacji (np. w marcu 1938 r. otrzymano 200 zł na prace konserwatorsko-restauratorskie i 50 zł na podróże)³⁷.

Kolejne koszty związane z czynnościami urzędowymi konserwatora wynikały z potrzeb związanych z inwentaryzacją zabytków oraz wykonywaniem fotografii do archiwum. Rysunki i zdjęcia, wobec oddalenia siedziby konserwatora od województwa pomorskiego, stanowiły kluczowy materiał przy rozpoznawaniu problemów konserwatorskich i podejmowaniu decyzji. W preliminarzu budżetowym na 1921 rok w ramach całego budżetu na cele konserwatorskie, wynoszącego 1,817 miliona mkp, na inwentaryzację i wykonanie fotografii wnioskowano o 100 tysięcy mkp. Na kolejny rok wnioskowano już tylko o 25 tysięcy mkp³⁸.

Monument protection officers from Poznań travelled to Pomerania, where they supervised the state of conservation of monuments and the undergoing works. They also passed on a number of other recommendations to officials from the Pomeranian Voivodship Office, as well as from individual district offices³¹. However, the number of visits was also limited due to a lack of resources. Funding allowed for several or more expeditions to Pomerania per year. As a result, the Ministry of Religious Denominations and Public Enlightenment received information on a number of monuments restored in the Pomeranian Voivodship without conservation care³². In 1926, Nikodem Pajzderski made 26 business trips throughout the Poznań-Pomeranian region in connection with conservation works, some of which lasted several days³³. In 1927, he made 31 such trips³⁴, and a year later – 20. Sometimes the trips were made at the expense of the parties concerned, which supplied cars for this purpose³⁵. The estimated amounts for business trips in 1920 in the Pomeranian Voivodship amounted to 12,000 mkp, with a total of 65,000 mkp for monument protection works, in 1922 24,000 mkp and 1.9 million mkp, respectively. In 1924, 25 million mkp and 61.5 million mkp were planned to be allocated to the above expenses in the whole Poznań-Pomeranian region³⁶. This sudden increase can be explained by hyperinflation.

In the last two years before the war, the Pomeranian monument protection officer received from 50 to 250 PLN a month for business trips. These amounts usually accounted for about 11-12% of the sum allocated for works on monuments (e.g. in July 1938, 1600 PLN was allocated for conservation and restoration works and 180 PLN for travel). The amounts received for business trips corresponded to the amount of monthly grants for certain conservation and restoration work, for example, at that time the cost of restoring the painting in the main altar in the parish church in Przeczno was valued at PLN 200. However, the accounts show that the funds allocated for travel corresponded to individual needs and their dependence on the full amount of allocated grants was not specified in percentages (e.g. in March 1938, 200 PLN was allocated for maintenance and restoration work and 50 PLN for travel)³⁷.

Konserwatorzy potrzebowali też środków na zakup aparatu fotograficznego i odpowiednich książek³⁹. Przyznawane subsydia były skromne, co przekładało się na niewielką w stosunku do potrzeb liczbę wykonywanych zdjęć. Wyjątkiem był rok 1925, gdy zamówiono 428 fotografii i 20 albumów popularyzujących krajobraz pomorski za kwotę odpowiednio 856 zł i 1438 zł⁴⁰. Największą sumę za 61 zdjęć zabytków województwa pomorskiego wyasygnowano w 1931 roku. Wyniosła ona 900 zł, co w kontekście przytoczonej uśrednionej sumy dotacji na prace konserwatorskie przy zabytku (1000 zł) było poważnym wydatkiem. Świadczy też o tym wyrażone z tego powodu niezadowolenie Ministerstwa⁴¹.

Wykonanie fotografii i rysunków inwentaryzacyjnych powierzano specjalistom. Ministerstwo nakazywało zlecać je bezrobotnym architektom i technikom budowlanym. Jednak wobec braku takich osób zarejestrowanych w urzędzie pracy zlecano je zarejestrowanym tam historykom sztuki. Uznano, że ich wykształcenie także jest odpowiednie do wykonania pomiarów. W Toruniu takie prace zlecono między innymi doktorowi Leopoldowi Kuztelskiemu⁴².

W celu oszczędności konserwatorzy polecali czasem właścicielom wykonanie na własny koszt inwentaryzacji, która miała warunkować podjęcie określonych decyzji. Przypadek taki miał miejsce w Golubiu w 1931 roku, gdzie właściciel zabytkowego domu podcieniowego wnioskuje o rozbiórkę budynku ze względu na zły stan techniczny. Polecono mu opłacenie wykonania drewnianego modelu domu, w skali 1:100, co kosztowało 200 zł⁴³. Niektóre zdjęcia lub rysunki inwentaryzacyjne zostały nieodpłatnie przekazane przez inne urzędy (np. Państwowy Urząd Budownictwa Naziemnego), poszczególne działy Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego w Toruniu bądź właściciele⁴⁴.

W każdym z preliminarzy uwzględniano dodatkowo koszty materiałów biurowych i inne drobniejsze wydatki związane z czynnościami służbowymi. Zakres potrzeb określano bardzo szczegółowo. Na przykład na rok 1924 przewidziano 1000 kartek katalogowych do inwentarza zabytków ruchomych województwa poznańskiego za sumę 140 tysięcy mkp i 2000 kartek katalogowych dla zabytków ruchomych i nieruchomości w województwie pomorskim za sumę 280 tysięcy mkp⁴⁵.

Other costs related to the official activities of the monument protection officer resulted from the need to prepare an inventory of monuments and take photographs for the archive. As the seat of the monument protection officer was at a certain distance from the Pomeranian Voivodship, drawings and photographs were the most important material in recognizing conservation problems and making relevant decisions. In the 1921 budget estimates, out of the total conservation budget of 1.817 million mkp, 100,000 mkp were requested for inventory and photography. In the next year, only 25 thousand mkp had been applied for³⁸.

Monument protection officers also needed money to buy cameras and relevant books³⁹. The allocated subsidies were modest, which translated into a small number of photographs taken in relation to the needs. The exception was 1925, when 428 photographs and 20 albums promoting the Pomeranian landscape were ordered for PLN 856 and PLN 1438, respectively⁴⁰. The largest sum for 61 photographs of monuments of the Pomeranian Voivodship was allocated in 1931. It amounted to 900 PLN, which, in the context of the cited average amount of subsidies for conservation works carried out at the monument (1000 PLN), was a big expense. This is also evidenced by the fact that the Ministry expressed its dissatisfaction⁴¹.

Photographs and inventory drawings were entrusted to specialists. The Ministry ordered that they be commissioned to unemployed architects and building technicians. However, due to the absence of such persons in the registers of Employment Offices, they were commissioned to art historians registered there. Their education was considered also suitable for taking measurements. In Toruń, such works were commissioned to, among others, Dr. Leopold Kuztelski⁴².

In order to save money, monument protection officers sometimes recommended owners to carry out inventories at their own expense, which was to condition certain decisions. This was the case in Golub in 1931, where the owner of a historic arcaded house applied for demolition of the building due to its poor technical condition. He was ordered to pay for the making of a wooden model of the house on a scale of 1:100, which cost PLN 200⁴³. Some photographs

Subwencje na prace konserwatorsko-restauratorskie oraz zabezpieczające przy zabytkach

Najważniejszymi środkami, jakimi rozporządzał w imieniu wojewody konserwator, były subwencje przeznaczane na konserwację zabytków. Ze względu na jego siedzibę, fundusze na zabytki pomorskie Ministerstwo przesyłało początkowo przez urząd wojewódzki w Poznaniu. W 1924 roku ustalono jednak, że wszelkie subwencje dla tego województwa będą przesyłane przez urząd wojewódzki w Toruniu, tak aby wojewoda mógł zachować kontrolę nad ich faktyczną wysokością i sposobem rozdysponowania⁴⁶. Przy rozdzielaniu ministerialnych środków konserwatorzy poznańscy kierowali się jednak obiektywnymi przesłankami, nie zaniedbując pomorskich zabytków. Na przykład ze sprawozdania budżetowego za trzeci kwartał 1934 roku wynika, że większość dotacji przyznanych na okręg przeznaczono na zabytki toruńskie (kościół). Tamtejsze świątynie określono jako konieczne do stałego (rocznego) subsydiowania⁴⁷. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, przyznając w roku budżetowym 1935/1936 na okręg poznańsko-pomorski 10500 zł, na wniosek konserwatora większą część tych środków (7950 zł) przekazało na konserwację zabytków pomorskich⁴⁸.

Jan Lankau oceniał początkowo stan zabytków pomorskich jako „na ogół dobry”. Opinię tę wydał jednak, zapoznawszy się tylko z częścią zasobu województwa. Pierwszy zatem preliminarz budżetowy z 1920 roku, oprócz wydatków biurowych i pensji, przewidywał tylko konieczność zabezpieczenia polichromii w kościele św. Jana w Toruniu i oczyszczenie z warstw pokostu figury Piękną Madonny⁴⁹. Rok później konserwator, zgłaszając potrzeby finansowe na najpilniejsze prace w województwie (wraz z inwentaryzacją), podał łączną sumę 1,817 miliona mkp, przy czym zaznaczył, że uwzględnił zabytki, których odnowienia i restauracji „[...] dłużej odkładać nie wolno”. Wykazane cząstkowe sumy określił jako minimalne, a obniżenie ich spowodowałoby niemożność przeprowadzenia prac wskazanych w dokumencie⁵⁰. W preliminowanej sumie wyznaczył dodatkowe 300 tysięcy mkp na restaurację zabytków w powiatach,

or inventory drawings were provided free of charge by other authorities (e.g. the State Office of Ground Construction), individual departments of the Pomeranian Voivodship Office in Toruń or the owners⁴⁴.

In each of the estimates, additional costs of office supplies and other minor expenses related to official activities were taken into account. The scope of needs was defined in great detail. For example, in 1924, 1000 catalogue cards for the inventory of movable monuments in the Poznań Voivodship for the sum of 140 thousand mkp and 2000 catalogue cards for movable and immovable monuments in the Pomeranian Voivodship for the sum of 280 thousand mkp were planned⁴⁵.

Subsidies for maintenance, restoration and securing work on monuments

The most important resources, which the monument protection officer had at his disposal on behalf of the Governor, were subsidies for the conservation of monuments. Due to the location of the seat, funds for Pomeranian monuments were initially sent by the Ministry through the Voivodship Office in Poznań. However, in 1924 it was agreed that all subsidies for this voivodship would be sent via the Voivodship Office in Toruń, so that the Governor could retain control over their actual amount and manner of allocation⁴⁶. When allocating ministerial funds, Poznań monument protection officers were guided by objective premises, without neglecting the Pomeranian monuments. For example, the budget report for the third quarter of 1934 shows that the majority of grants allocated to the region was allocated to monuments in Toruń (churches). Churches in Toruń were classified as requiring constant (annual) subsidization⁴⁷. The Ministry of Religious Denominations and Public Enlightenment, allocating 10500 PLN for the Poznań-Pomeranian region in the 1935-1936 financial year, at the request of the monument protection officer, allocated the majority of the funds (7950 PLN) for the conservation of Pomeranian monuments⁴⁸.

Jan Lankau initially assessed the condition of Pomeranian monuments as “generally good”. He issued this opinion, having acquainted himself only with part of the voivodship’s resources. Therefore, the first

których nie zdążył zlustrować⁵¹. Ministerstwo byłej Dzielniczy Pruskiej odpowiedziało jednak, że przewidywana kwota na wydatki w sprawach zabytków wyniesie 360 680 mkp⁵².

Takie obniżki sum występowały co roku i były typowe dla całego kraju. W związku z powyższym Rada Konserwatorów apelowała do Prezydenta RP o wyasygnowanie większych środków na potrzeby ochrony zabytków. Zwróciła uwagę, że dotacje ograniczono mimo włączenia urzędów konserwatorskich do jednostek wojewódzkich (stały się ich oddziałami) oraz zwiększenia zakresu obowiązków konserwatorów. Nowe zadania dotyczyły bowiem zarządzania sprawami kultury i sztuki (współczesnej) w danym okręgu. Zaniechanie podwyższenia funduszy dotknęło zarówno Ministerstwo Sztuki i Kultury (powołane w 1918 r. i zlikwidowane w 1922 r. także z powodu oszczędności), jak i później Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W tym samym czasie innym resortom budżet zwiększono. Rada Konserwatorów podkreśliła też fakt, że niedofinansowanie wraz z szybkim obniżaniem wartości waluty pozbawiły konserwatorów możliwości prowadzenia racjonalnej ochrony zabytków⁵³.

Wysokość przyznawanych kredytów w poszczególnych latach ulegała zmianie. Na przykład w 1925 roku wpływy wynosiły 13265 zł, z czego fundusze konserwatorskie – 7394 zł, a specjalne subwencje Ministerstwa oraz wojewody – 5871 zł. Z sumy tej na same prace konserwatorsko-restauratorskie wydano 7000 zł⁵⁴. W 1928 roku na potrzeby ochrony zabytków przyznano podobną kwotę: 12299,35 zł⁵⁵. Rok później na oba województwa, poznańskie i pomorskie, przeznaczono 18 tysięcy zł⁵⁶. Natomiast w 1931 roku środki te wyniosły już tylko 9500 zł (z czego województwo pomorskie otrzymało 5152 zł)⁵⁷.

W drugiej połowie lat 30. wysokość funduszy konserwatorskich dla obu województw wynosiła 10 tysięcy zł rocznie. Suma ta była oczywiście niewystarczająca na pokrycie potrzeb działań konserwatorskich. W tym czasie bowiem (1936 r.) na przykład koszt remontu konserwatorskiego murów obronnych w Skarszewach wynosił 5 tysięcy zł⁵⁸. Ważniejsze przedsięwzięcia zasilano wówczas specjalnymi subwencjami. Niestety nie było pewności co do otrzymania pełnej kwoty przyznanych środków. W 1933 roku obniżono udzieloną przez Ministerstwo dotację na

budget estimate from 1920, apart from office expenses and salaries, provided only for the need to secure the polychrome in the Church of St. John in Toruń and to remove the layers of varnish from the statue of the Beautiful Madonna⁴⁹. A year later, the monument protection officer, when reporting financial needs for the most urgent works in the voivodship (including the inventory), indicated a total of 1.817 million mkp, emphasizing that he included monuments whose restoration “... could not be postponed any longer”. He defined the subtotals as minimum, and claimed that lower sums would make it impossible to carry out the work indicated in the document⁵⁰. In the estimated total, he set an additional 300,000 mkp for the restoration of monuments in districts, which he did not manage to illustrate⁵¹. The Ministry of the former Prussian Quarter answered that the expected amount for expenses in matters of monuments will amount to 360 680 mkp⁵².

Such reductions in the amounts occurred every year and were typical for the whole country. Therefore, the Council of Monument Protection Officers appealed to the President of the Republic of Poland to allocate more resources for the protection of monuments. The Council pointed out that the subsidies were reduced despite the inclusion of monument protection offices into voivodship units (they became their branches) and the increase in the scope of monument protection officers' duties. The new tasks concerned the management of cultural and (contemporary) art issues in a given region. The Ministry of Art and Culture (established in 1918 and liquidated in 1922, also due to savings) and later the Ministry of Religious Denominations and Public Enlightenment were affected by the failure to increase funds. At the same time, the budget for other ministries was increased. The Council of Monument Protection Officers also emphasized the fact that the underfunding, together with the rapid depreciation of the currency, deprived the officers of the possibility to carry out rational protection of monuments⁵³.

The amount of loans granted in particular years changed. For example, in 1925 revenues amounted to PLN 13265, of which conservation funds amounted to PLN 7394, and special subsidies from the Ministry and the Governor – PLN 5871. Out of this sum, 7000 PLN was spent on maintenance and restoration

restaurację kościoła św. św. Janów w Toruniu z 15 na 10 tysięcy zł, co wymusiło ograniczenie zakresu prac⁵⁹.

Pod koniec lat 30. sytuację finansową można ocenić jako katastrofalną. Zgodnie z preliminarem budżetowym na 1937/1938 rok na konserwację i restaurację wskazanych zabytków Pomorza przeznaczono 3900 zł (przy 3600 zł na zabytki w woj. poznańskim)⁶⁰. Mimo to faktycznie otrzymane środki wyniosły tylko 1000 zł⁶¹. W kolejnym roku budżetowym pulę środków zwiększono do 7800 zł⁶².

Na niski stan budżetu w 1937 roku zwrócił uwagę Witold Dalbor. Twierdził on, że w okręgu poznańsko-pomorskim znajdowało się 1000 budowli zabytkowych, których wizytacja wskutek niedofinansowania była niemożliwa. Często dochodziło wówczas do sytuacji, gdy księża sami pokrywali koszty podróży konserwatora, co zdaniem Dalbora wpływało negatywnie na wizerunek całego urzędu⁶³. Z kolei w 1939 roku Jerzy Chyczewski informował, że otrzymane z Ministerstwa kredyty wymusiły dokonanie przewartościowania zabytków, tak że kwoty przeznaczano w pierwszej kolejności na tak zwane zabytki żywe – a więc użytkowane, zaś w drugiej kolejności na historyczne ruiny czy mury, których utrzymanie spoczywało najczęściej na władzach samorządowych⁶⁴.

Fundusze ze „środków konserwatorskich” (Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego) miały charakter zapomogi – nie pokrywały w całości kosztów i trzeba było o nie wnioskować najczęściej z rocznym, a nawet półtorarocznym wyprzedzeniem⁶⁵. Warunkiem otrzymania subwencji było współfinansowanie prac przez właściciela bądź zarządcę. Przekonał się o tym proboszcz kościoła św. św. Janów w Toruniu, który mimo otrzymania dotacji w 1933 roku nie wykonał remontu, twierdząc, że nie posiada odpowiednich środków. Wypłatę subwencji wówczas wstrzymano⁶⁶.

Pieniądze wypłacano po zakończeniu remontu (lub ich etapu), z dużym opóźnieniem. Mogło być ono spowodowane również pomyłką w wypłaceniu sumy innemu wykonawcy lub właścicielowi czy zarządcy⁶⁷. Na tym tle przykładem wyjątkowym jest zapomoga w wysokości 1,5 miliona mkp udzielona w 1923 roku za wykonanie polichromii w kościele w Gubinach. Proboszcz zgłosił zakończenie prac 4 września, a dwa dni później otrzymał pieniądze, nie kryjąc zdziwienia tak szybkim załatwieniem sprawy⁶⁸.

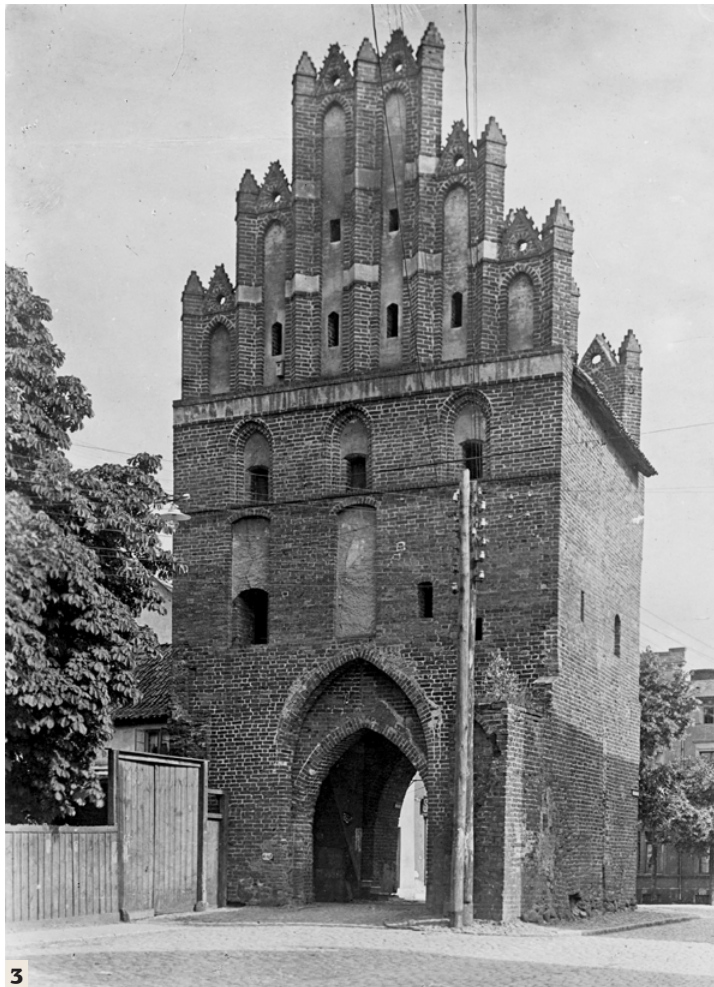
works alone⁵⁴. In 1928, a similar amount of money was granted for the protection of monuments: 12299.35 PLN⁵⁵. A year later, 18 thousand PLN were allocated to both Poznań and Pomeranian Voivodships⁵⁶. However, in 1931 the funds amounted to only 9500 PLN (of which the Pomeranian Voivodship received 5152 PLN)⁵⁷.

In the second half of the 1930s, the amount of conservation funds for both voivodships was PLN 10 thousand per year. Naturally, this sum was insufficient to cover the needs of conservation activities. At that time (1936), for example, the cost of renovation of the defensive walls in Skarszewy amounted to 5 thousand PLN⁵⁸. At that time, the most important projects were covered with special subsidies. Unfortunately, nobody knew if the full amount of the allocated funds would be received. In 1933, the subsidy granted by the Ministry for the restoration of the Church of SS Johns in Toruń was reduced from 15 thousand PLN to 10 thousand PLN, which limited the scope of work⁵⁹.

At the end of the 1930s, the financial situation was catastrophic. In accordance with the budget estimates for 1937/1938, 3900 PLN was allocated for the conservation and restoration of indicated monuments of Pomerania (and 3600 PLN for the monuments in the Poznań Voivodship)⁶⁰. Nevertheless, the funds actually received amounted to only 1000 PLN⁶¹. In the next financial year, the pool of funds was increased to 7800 PLN⁶².

Witold Dalbor drew attention to the small budget in 1937. He claimed that in the Poznań-Pomeranian district there were 1000 historic buildings, which could not be visited due to underfunding. It was often the case that priests covered the costs of travel of the monument protection officer themselves, which, according to Dalbor, had a negative impact on the image of the office⁶³. In 1939, Jerzy Chyczewski informed that the loans received from the Ministry forced the revaluation of the monuments, so that the amounts were allocated first of all to the so-called living monuments – i.e. those that were in use, and secondly to historical ruins or walls, the maintenance of which was most often the responsibility of the local authorities⁶⁴.

Funds from “monument protection measures” (Ministry of Religious Denominations and Public

Wysokość funduszy zależała oczywiście od rodzaju wykonywanych prac oraz wartości samego zabytku i stopnia jego zagrożenia. Pod koniec lat 30. suma ta średnio wynosiła około 1/3 szacowanych kosztów, ale nie było to regułą⁶⁹. W praktyce w pierwszej kolejności należało przekonać konserwatora o pilności remontu. Kolejnym krokiem – w przypadku dużych subwencji – były starania konserwatora na forum zjazdu Rady Konserwatorów. W tym celu na przykład Nikodem Pajzderski prosił proboszcza fary chełmińskiej o przysłanie mu fotografii świątyni, aby mógł lepiej zobrazować potrzeby sfinansowania prac konserwatorsko-restauratorskich w kościele i uzyskać potrzebne fundusze⁷⁰. Konserwator opiniował kosztorysy zasadniczo pod względem merytorycznym – to jest celowości i sposobu wykonania remontu⁷¹. Zdarzało się jednak, że ingerował również w przygotowane obliczenia kosztorysowe⁷².

Uwzględnione w kosztorysach środki okazywały się w trakcie prac zazwyczaj za niskie w stosunku do potrzeb, które wynikały ze szczegółowego rozpo-

zrozumienia) were allocated in the form of subsidies – they did not cover all the costs and had to be applied for a year in advance, or even one and a half years in advance⁶⁵. In order to receive the subsidy the works had to be co-financed by the owner or manager. The pastor of SS Johns Church in Toruń, who, despite receiving a subsidy in 1933, did not carry out the renovation, claiming that he did not have adequate funds, soon experienced such a situation himself. The payment of the subsidy was suspended⁶⁶.

The money was paid out after the completion of the renovation (or its part), with a long delay. It may also have been due to a mistake in paying the sum to another contractor or to the owner or manager⁶⁷. Taking the above into consideration, the sum of 1.5 million mkp granted in 1923 for the execution of a polychrome in a church in Gubiny was an exception. The parish priest reported the completion of the work on September 4, and two days later he received the money. He did not hide his surprise at the fact that the matter was settled so quickly⁶⁸.

Of course the amount of funds depended on the type of work performed, the value of the monument itself and the degree of threat. At the end of the 1930s, this sum amounted to an average of about 1/3 of the estimated costs, but this was not the rule⁶⁹. In practice, the first thing to do was to convince the monument protection officer of the urgency of the renovation. The next step – in the case of large subsidies – included the efforts of the officer at the meeting of the Council of Monument Protection Officers. To this end, for example, Nikodem Pajzderski asked the parish priest of the parish church in Chełmno to send him photographs of the temple so that he could better illustrate the need to finance conservation and

3. Brama Chełmińska w Brodnicy, ok. 1934 r., ilustruje trudności w sfinansowaniu podstawowych prac przy zabytku w ramach jednorazowego remontu konserwatorsko-restauratorskiego. Odbywał się on etapami od 1925 do 1936 r. i polegał na zabezpieczeniu spękanej struktury murów, spięciu murów kotwami, wymianie części zmurszałych cegieł i naprawie belkowania z gzymsami. Zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego, sygn. 1-U-272

3. The Chełmińska Gate in Brodnica, around 1934, illustrates the difficulties in financing basic work on the monument as part of a one-off conservation and restoration work. It took place in stages from 1925 to 1936 and consisted in securing the cracked structure of the walls, fastening the walls with anchors, replacing parts of decayed bricks and repairing beams with cornices. Collection of the National Digital Archives, ref. 1-U-272

niania stanu zachowania zabytku dopiero podczas remontu. W toku badań i dokonywanych odkryć rosła potrzeba poszerzenia zakresu prac i pierwotny kosztorys stawał się nieaktualny⁷³. Remonty ze względów oszczędnościowych próbowano rozłożyć na etapy, co nie wpływało najlepiej na stan zabytku. Wykonawcy zaś podkreślali, że taki sposób prowadzenia prac nie jest dla nich opłacalny. Najlepszym przykładem trudności w sfinansowaniu podstawowych prac przy zabytku jest sprawa Bramy Chełmińskiej w Brodnicy (il. 3). Pomimo konieczności przeprowadzenia zabezpieczeń spękanej struktury murów i jednoczesnego remontu polegającego na spięciu murów kotwami, wymianie części zmurszałych cegieł i naprawie belkowania z gzymsami, prace prowadzono etapami od 1925 do 1936 roku⁷⁴.

Problem opłacalności rodziła też dewaluacja preliminowanych z wyprzedzeniem kwot w związku z utratą wartości waluty polskiej, co obrazują preliminarze i sprawozdania z lat 1923 i 1924. Na prace zabezpieczające w kościele św. św. Janów w Toruniu po uszkodzeniu sklepienia przeznaczono odpowiednio 15 milionów mkp i dodatkowo 300 milionów mkp specjalnej subwencji. Na 1924 rok na remont w świątyni przewidziano 4 miliony mkp, co miało po planowanej w tym samym roku reformie walutowej odpowiadać 400 zł. W przygotowywanym preliminarzu zastosowano szacunkowy przelicznik marki polskiej na złoty w stosunku 1:10 tysięcy, tymczasem w 1924 roku wyniósł on 1:1,8 miliona. Po reformie walutowej nakład finansowy na remont kościoła wzrósł na szczęście do 2000 zł⁷⁵.

Powyższa sytuacja bardzo negatywnie odbijała się na wykonawcach remontów, dla których wypłata należności po ukończeniu prac (nieraz dodatkowo opóźniona) oznaczała, że otrzymywali oni kwotę zdevaluowaną⁷⁶. Stan ten spowodował bezpośrednie zagrożenie dla zabytkowego kościoła w Piasecznie (powiat tczewski). Z powodu wstrzymania wypłaty zaliczki za etap remontu przy wymianie konstrukcji więzów dachu świątyni przedsiębiorca odmówił przystąpienia do dalszej pracy, żądając wypłaty 12 tysięcy zł (wykonane prace kosztowały 20 tysięcy zł). Więźba stała bez pokrycia dachowego i istniało niebezpieczeństwo zalania zabytkowego kościoła. Na dramatyczny apel proboszcza wojewoda udzielił wówczas specjalnej zapomogi⁷⁷ (il. 4).

restoration work in the church and obtain the necessary funds⁷⁰. The monument protection officer gave his opinion on the cost estimates from the substantive point of view – i.e. the purposefulness and manner of carrying out the renovation⁷¹. However, it was sometimes the case that he interfered in the prepared costing calculations⁷².

The funds included in the cost estimates usually turned out to be insufficient in relation to the needs, which resulted from the detailed recognition of the state of conservation of the monument during the renovation. In the course of research and further discoveries, the need to broaden the scope of work grew and the original cost estimate became obsolete⁷³. For economy reasons, attempts were made to divide the renovation into stages, which did not have the best effect on the condition of the monument. The contractors stressed that such a way of carrying out the work was not profitable for them. The best example of difficulties in financing basic works at a monument is the Chełmno Gate in Brodnica (fig. 3) Despite the need to secure the cracked structure of the walls and at the same time renovate the walls by fastening them with anchors, replacing parts of rotten bricks and repairing beams with cornices, the works were carried out in stages from 1925 to 1936⁷⁴.

The problem of profitability was also caused by the devaluation of the amounts estimated in advance in connection with the loss of value of the Polish currency, as illustrated by the estimates and reports for 1923 and 1924. After damage to the vault in SS Johns Church in Toruń, 15 million mkp and an additional 300 million mkp of special subsidy were allocated for securing works. In 1924, the sum of 4 million mkp was planned for the renovation of the temple, which was to correspond to 400 zlotys after the currency reform planned for the same year. In the prepared estimate, the estimated conversion rate of the Polish mark to PLN was 1:10 thousand, whereas in 1924 it amounted to 1:1.8 million. After the currency reform, the financial outlay for the renovation of the church increased to PLN 2,000⁷⁵.

The above situation had a very negative impact on the contractors of repairs, for whom the payment after the completion of works (sometimes additionally delayed) meant that they received a devalued amount⁷⁶. This caused a direct threat to the historic

4

Zapomogi na cele nadzwyczajne

Specjalne zapomogi i subwencje asygnowano tylko w nagłych i wyjątkowych sprawach. Wysokość dotacji zależała oczywiście od rozmiaru prac. Często były to jednak sumy, które przekraczały wysokość środków przyznawanych na cały rok⁷⁸. Ministerstwo przydzielało je na wniosek konserwatora, często jednak odrzucając podania, które nie dotyczyły zabytku bezpośrednio zagrożonego zniszczeniem. Na przykład w 1924 roku władze województwa pomorskiego musiały z tego powodu zrezygnować z zakupu obrazów do organizowanego Muzeum Ziemi Pomorskiej⁷⁹. Z tych samych względów Skarb Państwa również nie skorzystał z prawa pierwokupu XVIII-wiecznych inrarsjowanych drzwi z kamienicy w Grudziądzu⁸⁰.

Remonty finansowano też wyjątkowo ze środków przeznaczonych na cele kulturalne. Było to możliwe dzięki temu, że kierowany przez konserwatora oddział sztuki nadzorował, jak wspomniano,

Piaseczno church (Tczew district). Due to the suspension of the advance payment for a particular stage of renovation during the replacement of the roof truss structure of the church, the contractor refused to commence further work, demanding the payment of 12 thousand PLN (the performed works cost 20 thousand PLN). The truss stood without roofing and there was danger of flooding the historic church. After the dramatic appeal of the parish priest, the Governor granted a special allowance⁷⁷ (fig. 4).

Emergency assistance

Special assistance and subsidies were only granted in urgent and exceptional cases. Of course, the amount of the grant depended on the scope of the works. However, these were often sums that exceeded the amount of funds allocated for the whole year⁷⁸. The Ministry allocated the funds at the request of the monument protection officer, but often rejected applications that did not relate to a monument directly threatened with destruction. In 1924, for this reason the authorities of the Pomeranian Voivodship had to resign from purchasing paintings for the organized Museum of the Pomeranian Land⁷⁹. For the same reasons, the State Treasury did not exercise its preemptive right to buy eighteenth-century inlaid doors from a tenement house in Grudziądz⁸⁰.

In exceptional cases, renovations were also financed from funds allocated for cultural purposes. This was possible thanks to the fact that the Art Department headed by the monument protection officer also supervised issues related to art and culture in a given voivodship. These activities were financed from a separate grant⁸¹. In the case of urgent needs – such as the need to immediately renovate the Baroque sandstone peaks of the “cloister” of the Church of the

4. Kościół pw. Narodzenia NMP w Piasecznie. Zdjęcie wykonane podczas remontu więźby w 1930 r. Na skutek braku wypłacalności patrona rządowego, przedsiębiorca przerwał prace, pozostawiając odkrytą konstrukcję. Za: Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu 1919-1939, sygn. 3747, k. 95

4. Church of the Birth of the Blessed Virgin Mary in Piaseczno. The photograph was taken during the renovation of the roof truss in 1930. Due to the lack of payment of the government patron, the contractor stopped the work, leaving the structure uncovered. After: State Archive in Bydgoszcz, Pomeranian Voivodship Office in Toruń 1919-1939, ref. 3747, k. 95

również sprawy sztuki i kultury w danym województwie. Działania te finansowano bowiem z udzielanej odrębnie dotacji⁸¹. Wobec nagłych potrzeb – jak na przykład konieczność natychmiastowego remontu barokowych, piaskowcowych szczytów „krużganka” kościoła Wniebowzięcia NMP w Toruniu – wojewoda wnioskował w Ministerstwie o zgodę na przekazanie na ten cel pieniędzy przeznaczonych na inne zabytki. Zaznaczano przy tym, że obiekty te nie ucierpią, gdyż prace przy nich nie miały charakteru natychmiastowego oraz były współfinansowane z innych źródeł⁸². Bywało i tak, że Ministerstwo nie przekazywało wypłaty na czas i wówczas konserwator polecał płacić bieżące rachunki z następnej przydzielonej przez Ministerstwo „raty”⁸³.

Finansowanie prac przez właścicieli i zarządców

Brak odpowiednich funduszy konserwatorskich wymagał od właścicieli i zarządców zabytków pozyskiwania środków z innych źródeł. Wywoływało to niezadowolenie także przedstawicieli innych urzędów, które musiały przeznaczać na te cele fundusze z własnego budżetu. Świadczyło o tym na przykład stanowisko Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego, który przesłał do konserwatora plany prac zabezpieczająco-naprawczych zagrożonego zawaleniem sklepienia w ratuszu toruńskim. Twierdzono, że skoro Skarb Państwa nie udziela dotacji ze środków konserwatorskich, to władza konserwatorska nie powinna wysuwać zastrzeżeń do przedstawionego projektu (który nota bene zasadniczo odpowiadał wymogom konserwatorskim). Nikodem Pajzderski skrytykował oczywiście taki sposób myślenia, podając jako podstawę prawną rozporządzenie z 6 marca 1928 roku, artykuł 16. Przepis ten dotyczył obowiązków właściciela zabytku (w tym przypadku władz miejskich), który miał utrzymać obiekt w należyтым stanie zgodnie z wytycznymi władzy konserwatorskiej. Pajzderski wskazał, że bezpośrednie zagrożenie zniszczeniem jest wynikiem zaniedbań władz miejskich Torunia⁸⁴.

Do zaniedbania dopuścił się magistrat Skarszewy, który jedyną subwencję na remont średniowiecznych murów obronnych uzyskał w 1923 roku. W kolejnych latach środków nie przyznawano, a władze miejskie również nie finansowały żadnych przedsięwzięć przy

Assumption of the Blessed Virgin Mary in Toruń – the Governor applied to the Ministry for permission to transfer funds allocated for other monuments. It was emphasized that these facilities would not suffer as work on them was not urgent and they were co-financed from other sources⁸². There were times when the Ministry did not pay on time and the monument protection officer ordered the payment of current bills from the next “instalment” allocated by the Ministry⁸³.

Financing of works by owners and managers

The lack of adequate conservation funds required owners and administrators to obtain funds from other sources. This also caused dissatisfaction among representatives of other offices, which had to allocate funds from their own budgets for these purposes. This was evidenced, for example, by the position of the Pomeranian Voivodship Office, which sent plans of securing and repair works of the vault in the town hall in Toruń, threatened by collapse, to the monument protection officer. It was argued that since the State Treasury does not provide subsidies from conservation funds, the monument protection authority should not raise objections to the submitted project (which was broadly in line with conservation requirements). Of course, Nikodem Pajzderski criticised this way of thinking, citing the Regulation of 6 March 1928, Art. 16 as the legal basis. This provision concerned the duties of the owner of the monument (in this case the municipal authorities), who was obliged to maintain the building in a proper condition in accordance with the guidelines of the monument protection authority. Pajzderski pointed out that the immediate threat of destruction was the result of negligence on the part of the municipal authorities of Toruń⁸⁴.

The magistrate of Skarszewy, which received the only subsidy for the renovation of medieval defensive walls in 1923, was also negligent. In the following years no funds were granted, and the city authorities did not finance any projects related to this monument, expecting support from the government. Only after receiving a reminder that as the owner they were obliged to secure the monument, the authorities decided take action at the end of the 1930s⁸⁵ (fig.5).

tym zabytku, oczekując wsparcia ze strony rządu. Dopiero po otrzymaniu upomnienia, że jako właściciel są zobowiązane zabezpieczyć zabytek, podjęły pod koniec lat 30. działania⁸⁵ (il. 5).

Wobec opisanych trudności władza konserwatorska apelowała do właścicieli – szczególnie państwowych lub samorządowych (administracja) – aby sposobem gospodarczym prowadzili najniezbędniejsze prace zabezpieczające i konserwatorskie. Właściciele (również prywatni) byli bowiem od 1928 roku zobowiązani przepisami prawa budowlanego do utrzymania obiektu w dobrym stanie technicznym i estetycznym, na własny koszt⁸⁶. Konserwatorzy starali się wspierać prywatnych właścicieli, jak w przypadku wniosku o dofinansowanie remontu fasady gotyckiej kamienicy przy Rynku Staromiejskim 9 w Toruniu. Dzięki zaangażowaniu konserwatora, właściciel otrzymał subwencję w wysokości 200 zł ze środków pierwotnie przeznaczonych na konserwację zabytkowych tkanin w Żarnowcu. Prace te, dotowane w kwocie 400 zł, sfinansowano bowiem z innego źródła⁸⁷.

W celu odciążenia od obowiązku finansowania, władza wojewódzka próbowała rozdzielać prace stricte konserwatorsko-restauratorskie i budowlane. Znamiennym przykładem z lat 1935-1936 jest próba uzyskania przez właściciela środków na remont dawnej baszty w murach miejskich Lidzbarka. Urząd wojewódzki w Toruniu zgodził się podjąć starania o sfinansowanie z subwencji konserwatorskich jedynie rekonstrukcji gzymsu. Prace polegające na uszczelnieniu dachu scedowano na właściciela⁸⁸. Podobnie zachowano się w stosunku do Leona Wojnowskiego, właściciela dworu w Koszelewach, który z poparciem Witolda Dalbora próbował uzyskać środki na remont swojego pałacu. Ministerstwo odmówiło, wskazując, że remont dotyczył spraw budowlanych, jak naprawa dachu czy rynien, a ponadto oskarżyło właściciela o doprowadzenie budowlany do stanu zaniedbania. Nakazało mu w związku z tym wykonanie napraw na własny koszt⁸⁹. Z kolei przykładem realizacji zasady wynikającej z rozporządzenia z 6 marca 1928 roku, dotyczącej możliwości wydania nakazu wykonania prac konserwatorsko-restauratorskich jedynie na koszt państwa, było zarządzenie konserwatora przeprowadzenia remontu prywatnego pałacu w Szubinie⁹⁰.

In view of the difficulties described above, the monument protection authority appealed to the owners – especially the state or local government (administration) – to carry out the most necessary protection and conservation work in an economic manner. Starting from 1928 the owners (also private owners) were obliged by the building law to maintain the building in good technical and aesthetic condition, at their own expense⁸⁶. Monument protection officers tried to support private owners, as in the case of the application for funding for the renovation of the Gothic facade of a tenement house at 9 Rynek Staromiejski in Toruń. Thanks to the officer's involvement, the owner received a subsidy in the amount of 200 PLN from the funds originally intended for the conservation of historical fabrics in Żarnowiec. These works, subsidized in the amount of PLN 400, were financed from another source⁸⁷.

In order to relieve the financing obligation, the voivodship authority tried to separate conservation and restoration work from construction works. A significant example from 1935-1936 was the owner's attempt to obtain funds for the renovation of the former tower in the city walls of Lidzbark. The Voivodship Office in Toruń agreed to make efforts to finance only the reconstruction of the cornice from conservation subsidies. Roof waterproofing work was assigned to the owner⁸⁸. A similar procedure was applied towards Leon Wojnowski, the owner of the manor house in Koszelewy, who, with the support of Witold Dalbor, tried to obtain funds for the renovation of his manor. The Ministry refused, pointing out that the renovation concerned construction matters, such as repair of the roof or gutters, and accused the owner of neglecting the building. It therefore ordered him to carry out repairs at his own expense⁸⁹. On the other hand, an example of the implementation of the principle resulting from the Regulation of March 6, 1928, concerning the possibility of issuing orders to carry out conservation and restoration works only at the expense of the state, was the order issued by the monument protection officer to renovate a private palace in Szubin⁹⁰.

Patronage bills

The principle of patronage, resulting from the nature of the original building foundation, was connected

5

Rachunki patronackie

Zasada patronatu, wynikająca z charakteru pierwotnej fundacji budowli, wiązała się z obowiązkiem świadczeń i przywilejami zarządzania danymi obiektami. Patronat rządowy obejmował zazwyczaj obiekty sakralne znajdujące się w rękach Kościoła katolickiego i regulował go konkordat ze Stolicą Apostolską z 1925 roku. Część obowiązków z tego tytułu przejęto na mocy niemieckich zobowiązań rządowych⁹¹. Na terenie diecezji chełmińskiej, która rozciągała się na większej części obszaru ówczesnego województwa pomorskiego, patronatem rządowym objętych było 118 kościołów, a kolejnych 76 świątyń podlegało patronatowi mieszanemu: państwowo-biskupiemu⁹².

5. Mury miejskie w Skarszewach, ok. 1937 r. Magistrat Skarszew, który jedyną subwencję na remont średniowiecznych murów obronnych uzyskał w 1923 r., w kolejnych latach dopuścił do ich zaniedbania, nie finansując z własnych środków żadnych prac. Władze miasta przystąpiły do remontu dopiero w latach 30., po otrzymaniu upomnienia, że jako właściciel są zobowiązane zabezpieczyć zabytek na własny koszt. Zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego, sygn. 1-U-5708

5. City walls in Skarszewy, c. 1937. Skarszewy magistrate, which received the only subsidy for the renovation of medieval defensive walls in 1923, was negligent in the following years, and did not finance any works from its own resources. The town authorities only undertook renovation in the 1930s, after being warned that as the owner they were obliged to secure the monument at their own expense. Collection of the National Digital Archives, ref. 1-U-5708

with the obligation to provide services and privileges of managing the objects in question. The governmental patronage usually included sacral objects in the hands of the Catholic Church and was regulated by the Concordat with the Holy See from 1925. Part of the responsibility was taken over by the German government's commitments⁹¹. In the diocese of Chełmno, which stretched over most of the then Pomeranian Voivodship, 118 churches were covered by government patronage, and another 76 churches were under mixed patronage: state and bishop⁹². Many of them were historical monuments. Nikodem Pajzderski said: "The burdens resulting from the patronage title, imposed on the state treasury, are very serious in the Pomeranian Voivodship. By necessity, state aid in the current conditions must be limited to the most endangered monuments"⁹³. The refund was 1/3 of the costs incurred and only in terms of architecture and the most necessary equipment for the functioning of the building (in this case, religious worship). However, the applications included requests for financing of, for example, half of the costs or work outside the scope of the patronage⁹⁴.

In view of the dramatic situation at the beginning of the 1920s in Pomerania, the Ministry of Religious Denominations and Public Enlightenment appealed to the Ministry of the Treasury to allocate an extraordinary loan of 10 million mkp to cover patronage

Wiele z nich było zabytkami. Nikodem Pajzderski donosił: „Ciężary wynikające z tytułu patronackiego, ciężące na skarbie państwa, są na terenie województwa pomorskiego bardzo poważne. Z konieczności pomoc państwowa w obecnych warunkach musi się ograniczać do zabytków najbardziej zagrożonych”⁹³. Refundacja wynosiła 1/3 poniesionych kosztów i tylko w zakresie architektury oraz najniezbędniejszego wyposażenia dla funkcjonowania budynku (w tym przypadku sprawowania kultu religijnego). We wnioskach składano jednak prośby o sfinansowanie na przykład połowy kosztów lub prac wychodzących poza zakres patronatu⁹⁴.

W obliczu dramatycznej sytuacji początku lat 20. na Pomorzu Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego skierowało do Ministerstwa Skarbu apel o wyasygnowanie nadzwyczajnego kredytu w wysokości 10 milionów mkp na pokrycie wydatków patronackich w województwie pomorskim. Poprzednia preliminowana suma w wysokości 12 milionów mkp została bowiem przekroczona z powodu inflacji i licznych remontów kościołów oraz zabudowań uszkodzonych przez silne wiatry. Wskazywano, że z powodu sąsiedztwa z Niemcami i Gdańskiem ceny na Pomorzu były najwyższe w Polsce i w związku z tym przedsięwzięciom budowlanym wykonującym prace rządowe groziło bankructwo. Istniało również zagrożenie, że z powodu niewypłacalności patronatu rządowego nie będą oni brali zleceń państwowych⁹⁵. Ponadto z powodu niedotrzymywania terminów zapłaty przedsiębiorcy, starając się o umowy państwowe i samorządowe, często zawyżali koszty⁹⁶.

Pod koniec lat 20. sytuacja była podobna. Na podanie Katolickiego Dozoru Kościelnego w Bobrowie o udział w patronacie w pracach remontowych planowanych na 1930 rok, Urząd Wojewódzki Pomorski odpowiadał, że może go uwzględnić dopiero w roku budżetowym 1931/1932. Ponadto część sprzętów, które miały być odnowione, nie była objęta tym obowiązkiem⁹⁷. Sytuację na całym obszarze byłej dzielnicy pruskiej dobrze obrazuje sprawa niepodjęcia w 1934 roku zobowiązań patronackich w kościele w Osielsku (powiat bydgoski, ówczesne województwo poznańskie), co tłumaczono tym, że „[...] przyszłe kredyty idą na długi lat poprzednich”⁹⁸.

Wystawienie rachunku i skosztorysowanie mogło trwać ponad rok, a środki wypłacano etapami.

expenses in the Pomeranian Voivodship. The previous estimate of 12 million mkp was exceeded due to inflation and numerous renovations of churches and buildings damaged by strong winds. It was pointed out that due to the neighbourhood with Germany and Gdańsk, prices in Pomerania were the highest in Poland, and therefore construction companies performing government works were threatened with bankruptcy. There was also a risk that due to the insolvency of the government patronage, they would not take on orders from the state⁹⁵. Moreover, due to the failure to meet payment deadlines, entrepreneurs, when applying for state and local government contracts, often overestimated the costs⁹⁶.

At the end of the 1920s, the situation was very similar. In response to the request of the Catholic Church Supervision in Bobrowo for participation in the renovation works planned for 1930, the Pomeranian Voivodship Office replied that the request could be taken into account only in the 1931/1932 financial year. In addition, part of the furnishing that was to be renovated was not covered by this obligation⁹⁷. The situation in the entire area of the former Prussian Quarter is well illustrated by the fact that in 1934 no patronage commitments were made in the church in Osielsko (Bydgoszcz District, Poznań Voivodship at that time), which was explained by the fact that “... future loans were used to cover the debts of previous years”⁹⁸.

It could take more than a year for the bill to be issued, and the funds were paid out in stages. Sometimes this involved an administrative appeal procedure related to the subject matter of the patronage⁹⁹. A good example is the notification of 1938 from the Voivodship Office in Toruń regarding the church in Lipinki (Nowe Miasto District). After examining the submitted bills for roof and walls renovation “... from the point of view of savings”, it was concluded that the payment was dependent on the Office obtaining appropriate patronage loans. However, it was pointed out that no specific time limit could be determined when this would take place¹⁰⁰.

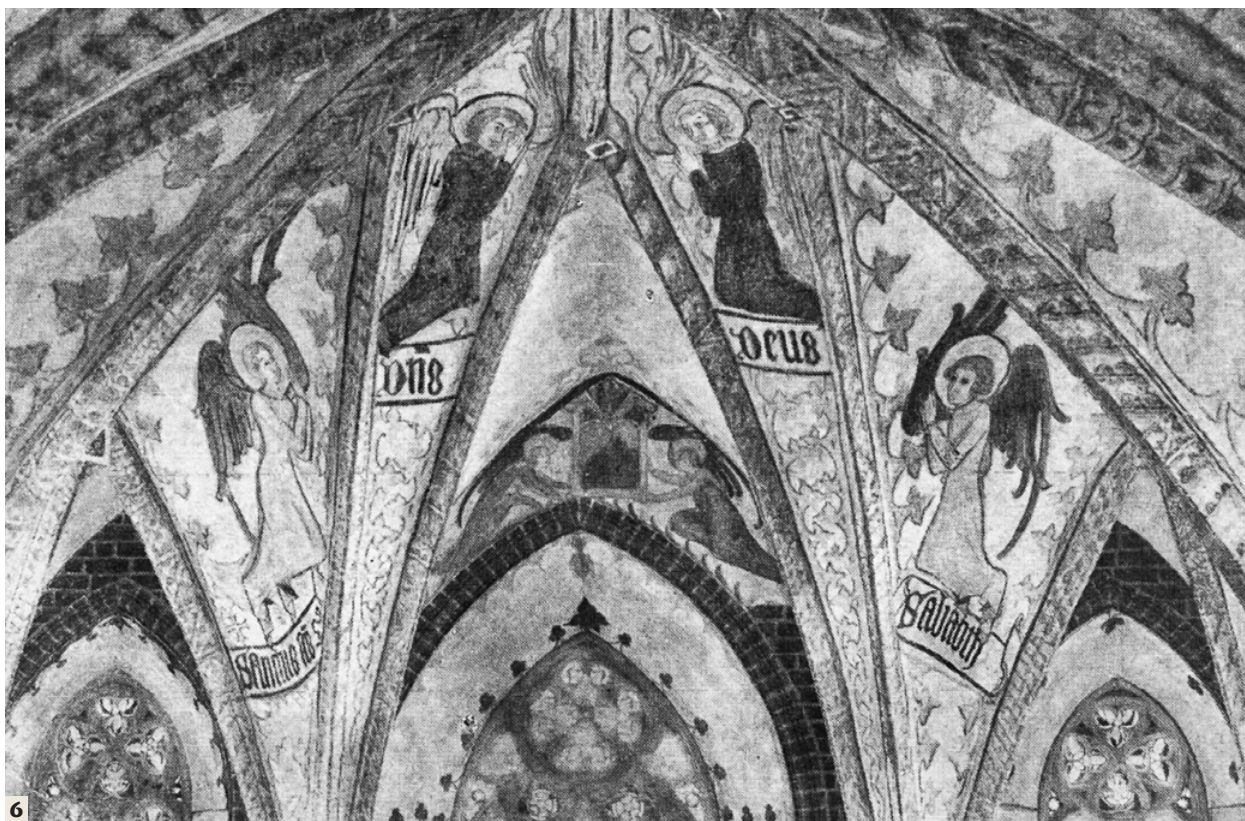
Nikodem Pajzderski treated the problem of payment of funds under patronage very seriously and sent a letter to the Ministry in this matter. He claimed that most of the churches in the area had state patronage, which should fulfil its financial responsibilities in order to “eliminate the delays in the protection

Czasem wiązało się to z odwoławczą procedurą administracyjną związaną z przedmiotem patronatu⁹⁹. Sytuację dobitnie ilustruje zawiadomienie urzędu wojewódzkiego w Toruniu z 1938 roku w sprawie kościoła w Lipinkach (powiat nowomiejski). Po zbadaniu przedłożonych rachunków za remont dachu i murów „[...] pod kątem widzenia jak najdalej posuniętej oszczędności” stwierdzono, że wypłata zależy od uzyskania przez urząd odpowiednich kredytów na cele patronackie. Zaznaczono jednak, że nie można podać żadnego konkretnego terminu, kiedy to nastąpi¹⁰⁰.

Problem wypłaty środków z tytułu patronatu Nikodem Pajzderski oceniał na tyle poważny, że wystosował w tej sprawie pismo do Ministerstwa. Twierdził w nim, że większość kościołów na tym obszarze miała patronat państwowy, który powinien spełniać swoje finansowe obowiązki, aby „zniwelować duże zaległości w dziedzinie opieki nad zabytkami”. W ciągu tylko jednego roku (1926) suma przyznana przez Ministerstwo na ten cel spadła aż dziesięciokrotnie, z 350 tysięcy na 35 tysięcy zł. Konserwator

of monuments”. In just one year (1926), the amount granted by the Ministry for this purpose fell as much as tenfold, from 350 thousand to 35 thousand PLN. The monument protection officer warned against legal and financial consequences for the State Treasury, and most importantly, the “catastrophic” consequences for the monuments. He believed that the initiatives of the clergy in the matter of obtaining funds for renovation purposes should be supported. As an example, he cited the activities of the Catholic Church Supervision in Kartuzy, which, unable to count on the help of the government for several years, began to collect contributions and started the works on its own¹⁰¹. Witold Dalbor’s support for the thriftiness of the Supervision was expressed in a letter to the Governor sent in 1934 in which he asked for the establishment of a construction fund for future work¹⁰².

In the case of renovations of the most valuable monuments, monument protection officers intervened in the Social and Political Department of the Voivodship Office in order to allocate as much

6. Kościół pw. św. Jakuba w Toruniu, wnętrze prezbiterium z fragmentem odkrytej i odrestaurowanej polichromii sklepiennej, 1936 r. Zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego, sygn. 1-U-6354

6. St. James Church in Toruń, the interior of the presbytery with a fragment of an uncovered and restored vaulted polychrome, 1936. Collection of the National Digital Archive, ref. 1-U-6354

przestrzegali przed prawnofinansowymi konsekwencjami dla Skarbu Państwa, a co najważniejsze, „katastrofalnymi” skutkami dla zabytków. Uważał, że należy wspierać inicjatywy duchownych w sprawach pozyskiwania środków na cele remontowe. Jako przykład podał działania Katolickiego Dozoru Kościelnego w Kartuzach, który, nie mogąc liczyć od kilku lat na pomoc rządu, zaczął samodzielnie zbierać składki i przystąpił do prac¹⁰¹. Poparcie Witolda Dalbora dla gospodarności Dozoru znalazło wyraz w piśmie do wojewody w 1934 roku, aby zezwolił na utworzenie funduszu budowlanego na rzecz przyszłych prac¹⁰².

W przypadku remontów najbardziej wartościowych zabytków konserwatorzy interweniowali w wydziale społeczno-politycznym urzędu wojewódzkiego, aby wyasygnować z funduszy patronackich jak największą sumę – na przykład w 1935 roku na odnowienie polichromii w kościele św. Jakuba w Toruniu (il. 6)¹⁰³. Często proponowali wojewodzie, aby wyasygnował dodatkowe sumy z funduszy pozapatronackich na będące w toku prace remontowe¹⁰⁴.

W związku z kryzysem Urząd Wojewódzki Pomorski odmawiał na przykład przeprowadzenia zaakceptowanych prac, odkładając je na przyszły rok z powodu braku funduszy. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w 1934 roku nie przekazało bowiem urzędowi żadnych dotacji na wydatki z tytułu patronatu dla kościoła katolickiego¹⁰⁵. Zdarzało się jednak, jak w sprawie kościoła w Dąbrówce Królewskiej (powiat grudziądzki), że urząd proponował, aby parafia sama wyłożyła pieniądze, które miały zostać w nieokreślonym czasie zwrócone¹⁰⁶.

Roboty wykonywane bez zgody (i wiedzy) władzy wojewódzkiej jako patrona nie mogły być refinansowane. Nagminnie dochodziło jednak do sytuacji, gdy Dozory kościelne samodzielnie wykonywały remonty, prosząc o zwrot kosztów. Często był zakup nowych dzwonów lub naprawa organów. Właściciele czasami odwoływali się od decyzji wojewody do Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Zazwyczaj resort utrzymywał decyzję w mocy. Jednak, ze względu na politykę państwowo-kościelną wpisaną w kontekst polityki narodowościowej, wykazywano zrozumienie symbolicznego znaczenia posiadania przez parafię dzwonów i sprawnych organów, wypłacając kwoty w charakterze „wyjątkowego” zasiłku patronackiego¹⁰⁷. Nie pozbawiony

money as possible from the patronage funds – for example, in 1935 for the renovation of the polychrome in the Church of St. James in Toruń (fig. 6)¹⁰³. They often proposed to the Governor to allocate additional funds from non-patronage funds for ongoing renovation works¹⁰⁴.

In connection with the crisis, the Pomeranian Voivodship Office refused to carry out the approved works, postponing them for next year due to lack of funds. In 1934 the Ministry of Religious Denominations and Public Enlightenment did not provide the office with any subsidies for expenditure under the patronage of the Catholic Church¹⁰⁵. However, as in the case of the church in Dąbrówka Królewska (Grudziądz district), the office proposed that the parish should provide the money itself, which would be returned at an unspecified date¹⁰⁶.

The cost of works performed without the consent (and knowledge) of the voivodship authority as a patron could not be reimbursed. However, it was often the case that the Church Supervision carried out repairs on its own, asking for reimbursement of costs. The purchase of new bells or repair of organs was a frequent situation. The owners sometimes appealed against the Governor's decision to the Minister of Religious Denominations and Public Enlightenment. The Ministry usually upheld the decision. However, due to the state and church policy inscribed in the context of national politics, the symbolic importance of the parish having bells and properly working organs was understood and the required amounts were provided as an “exceptional” patronage allowance¹⁰⁷. An amusing case of an arbitrary purchase of bells took place in Lidzbark. Following the reminder of the voivodship office that the patron's consent should be obtained before making the purchase or undertaking any work, the priest replied that the bell was to be a surprise present for him from the parishioners, as he learned before the blessing. The Voivodship Office in Toruń paid out a one-off aid in the amount of 300 PLN. It was a “surprise present” partly financed by the State¹⁰⁸.

In the church in Kartuzy, a polychrome was made, along with a number of other works not included in the cost estimate (1928-1929), without notifying the voivodship office, while demanding the return of part of the patronage. The painting works

komizmu przypadek samowolnego zakupu dzwonu miał miejsce w Lidzbarku. Na upomnienie urzędu wojewódzkiego, iż najpierw należy uzyskać zgodę patrona, zanim dokona się zakupu lub podejmie prace, proboszcz odpowiedział, iż dzwon miał być dla niego niespodzianką od parafian, o czym dowiedział się przed poświęceniem. Urząd wojewódzki w Toruniu wypłacił w związku z tym 300 zł jednorazowej zapomogi. Była to zatem „niespodzianka” sfinansowana częściowo przez państwo¹⁰⁸.

W kościele w Kartuzach bez powiadomienia urzędu wojewódzkiego wykonano polichromię wraz z szeregiem innych nie ujętych w kosztorysie prac (1928-1929), domagając się następnie zwrotu części patronatu. Prace malarskie przeprowadzono co prawda według zatwierdzonego przez konserwatora projektu, ale wbrew stanowisku Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego jako patrona. Odmówiono zatem wydania zezwolenia z powodu braku środków. Katolicki Dozór Kościelny powołał się na zdanie zamieszczone w odmownym piśmie wojewody brzmiące: „Uznając w zasadzie potrzebę odnowienia zabytków kościoła [...]”, wskazując, że było ono przyzwoleniem na wykonanie prac. Ponadto argumentowano, że ołtarz główny groził zawaleniem, a samo oczyszczenie ścian bez wprowadzenia polichromii dałoby „nikły” efekt. Kościół zaś był „pięknym” zabytkiem i w związku z planowaną Powszechną Wystawą Krajową miał być miejscem odwiedzanym przez turystów¹⁰⁹. Na prace wydano 36 tysięcy zł, ale parafia posiadała aż 29 tysięcy zł na pokrycie kosztów, z czego tylko 3 tysiące zł stanowiły subwencje przyznane przez urząd wojewódzki. W efekcie Ministerstwo, dzięki poparciu Nikodema Pajzderskiego i Generalnego Konserwatora Zabytków – Jerzego Remera, przyznało parafii 8 tysięcy zł specjalnej subwencji¹¹⁰.

Największe środki patronackie przeznaczano na budowę nowych kościołów (których projekty oceniała komisja z udziałem konserwatora zabytków), ale także odbudowę zabytkowych. Patronatu z tego tytułu nie chciano wypłacić parafii w Błędowie, gdyż podczas odbudowy wprowadzono samodzielnie zmiany do projektu, co spowodowało zarysowanie murów¹¹¹. Osobną kwestią była odbudowa miasta Działdowa, która, tak jak w przypadku innych podnoszonych ze zniszczeń wojennych miejscowości, była finansowana ze specjalnych środków rządowych. Prace planowały

were carried out according to the project approved by the conservator, but contrary to the position of the Pomeranian Voivodship Office as a patron. The authorization was therefore refused on the grounds of lack of resources. The Catholic Church Supervision cited a sentence from the Governor’s letter of refusal: “Recognizing the need to renovate the church monuments ...”, pointing out that this was understood as an authorization to carry out the work. Another argument was the risk of collapse of the main altar. It was also argued that the cleaning of the walls without making the polychrome would give a “poor” effect. The church was a “beautiful” historic monument and in connection with the planned General National Exhibition was a place that would be visited by tourists¹⁰⁹. 36 thousand PLN were spent on the works, but the parish had as much as 29 thousand PLN to cover the costs, of which only 3 thousand PLN were subsidies granted by the voivodship office. As a result, the Ministry, thanks to the support of Nikodem Pajzderski and Jerzy Remer, the General Monuments Protection Officer, granted the parish a special subsidy of 8,000 PLN¹¹⁰.

The largest patronage funds were allocated for the construction of new churches (the projects were evaluated by a commission with the participation of the monument protection officer), but also for the reconstruction of historic churches. For example, the parish in Błędów had problems with obtaining patronage because during the reconstruction the project was changed, which caused scratches on the walls¹¹¹. A separate issue was the reconstruction of the town of Działdowo, which, as in the case of other towns rebuilt after war damage, was financed from special government funds. The works were planned by the regional branches of the General Directorate for Reconstruction¹¹². From 1920 to 1922, 47.95 million mkp were allocated for the reconstruction of the town, of which 10.2 million were allocated for the reconstruction of the Evangelical Church¹¹³ (fig. 7-8).

Contracts for construction works were usually based on tenders. Sometimes, for economy reasons, plans were drawn up by employees of the Department of Public Works of the Voivodship Office. For example, equipment designs in the church in Wielkie Czyste (Chełmno District) were made free of charge¹¹⁴.

oddziały regionalne Generalnej Dyrekcji Odbudowy¹¹². Od 1920 do 1922 roku na odbudowę miasta przekazano 47,95 miliona mkp, z czego 10,2 miliona na kościół ewangelicki¹¹³ (il. 7-8).

W sprawach wykonawstwa prac budowlanych najczęściej rozpisywano przetargi. Czasem ze względów oszczędnościowych plany sporządzili pracownicy wydziału robót publicznych urzędu wojewódzkiego. W ten sposób nieodpłatnie wykonano projekty sprzętów w kościele w Wielkim Czystym (powiat chełmiński)¹¹⁴.

Wybierano zazwyczaj najtańszą ofertę, co mogło wpływać na jakość prac. Sprawdzano jednak, czy przedsiębiorcy mają doświadczenie w remontach zabytków¹¹⁵. W Brodnicy prace murarskie i ciesielskie kościoła parafialnego w 1920 roku powierzono przedsiębiorcy Zieleniewskiemu, który przedstawił najtańszy kosztorys. Jednak Państwowa Inspekcja Budowlana w Brodnicy informowała urząd wojewódzki, że wykonawca: „[...] jest dobry i kilka budowli starodawnych, ku zadowoleniu władzy, wykonał”¹¹⁶. Na tej samej zasadzie zlecano prace przy zabytkach

The cheapest offer was usually selected, which could have affected the quality of the work. However, it was verified whether the contractors had experience in monuments renovation¹¹⁵. In 1920 in Brodnica, the bricklaying and carpentry work of the parish church was entrusted to Zieleniewski, who presented the cheapest cost estimate. The State Building Inspectorate in Brodnica informed the Voivodship Office that the contractor: “... is professional and had already performed work in several historic buildings, to the satisfaction of the authorities”¹¹⁶. Works on secular monuments were commissioned in the same manner. The commission assessed the renovation of the Chełmińska Gate in Brodnica, carried out by the cheapest entrepreneur, as performed: “... duly and professionally”¹¹⁷.

There had also been instances of omitting the tender procedure. Due to the immediate need to start renovation and conservation works of the post-cathedral church in Chełmża, the Governor ordered the resignation from the formal tender procedure and entrusted the renovation to a company experienced in this field of work¹¹⁸.

In connection with the financing of works on the basis of patronage, it is worth paying attention to the problem of works started before the end of the First World War. The change in the geopolitical situation after 1919 resulted in the interruption of the undertaken investments. An exceptional situation happened in the town of Nowe (Świecie District). In

7. Ruina kościoła ewangelickiego w Dziąldowie (obecnie kościół Podwyższenia Krzyża Świętego), stan z ok. 1914 r. po zniszczeniach wojennych. Fot. A. Wisłocki, zbiory Biblioteki Narodowej, Polona, <https://polona.pl/item/dzialdowo-ruiny-kościola,Mzg3OTM4ODU/o/#info:metadata> (ostatni dostęp: 05.05.2018)

7. The ruins of the Evangelical church in Dziąldowie (currently the Church of the Elevation of the Holy Cross), state in approx. 1914 after the war destruction. Photo by A. Wisłocki, collections of the National Library, Polona, <https://polona.pl/item/dzialdowo-ruiny-kościola,Mzg3OTM4ODU/o/#info:metadata> (last accessed: 05.05.2018)

8. Rynek w Dziąldowie, widok na odbudowany ratusz i kamienice, w tle wieża odbudowanego kościoła ewangelickiego (obecnie Podwyższenia Krzyża Świętego), ok. 1938-1939. Zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego, sygn. 1-W-2963

8. Market Square in Dziąldowie, view of the reconstructed town hall and tenement houses, in the background the tower of the reconstructed Evangelical church (currently the Church of the Elevation of the Holy Cross), about 1938-1939. Collection of the National Digital Archives, ref. 1-W-2963

świeckich. Wykonany przez najtańszego przedsiębiorcę remont Bramy Chełmińskiej w Brodnicy komisja oceniła jako przeprowadzony: „[...] należycie i fachowo”¹¹⁷.

Zdarzało się też pomijanie procedury przetargowej. Z powodu niezwłocznej konieczności przystąpienia do prac remontowo-konserwatorskich kościoła pokatedralnego w Chełmży wojewoda zarządził rezygnację z formalnego przetargu i powierzenie remontu doświadczonej w tej dziedzinie firmie¹¹⁸.

W związku z finansowaniem prac na zasadzie patronatu warto zwrócić uwagę na problem prac rozpoczętych przed zakończeniem I wojny światowej. Zmiana sytuacji geopolitycznej po 1919 roku spowodowała przerwanie podjętych inwestycji. Wyjątkowy przypadek miał miejsce w miejscowości Nowe (powiat świecki). U niemieckiego rzeźbiarza Ottona Römera zamówiono w 1919 roku nowy główny ołtarz i odrestaurowanie dwóch bocznych. Podpisano umowę i wpłacono umówioną część sumy, jednak artysta wyprowadził się do Elbląga, poza granice ówczesnej RP. Wywiózł też wydane mu do odnowienia sprzęty i zamówiony ołtarz, których nie chciał zwrócić. Sprawa znalazła swój finał w sądzie niemieckim, który w 1925 roku nakazał zwrot sprzętów do Polski¹¹⁹.

Sankcje finansowe i odszkodowania

W wielu sytuacjach, między innymi po wprowadzeniu w zabytkach bez zgody władzy konserwatorskiej zmian nieusuwalnych, akceptowano zaistniały stan, nakazując w miarę możliwości tylko poprawki. Ilustracją może tu być przebudowa kościoła w Oksywie w 1925 roku bez uzyskania akceptacji projektu. Przedstawiciel urzędu wojewódzkiego, inżynier Feliks Niekrasz, informował konserwatora, że wobec rozpoczętych prac niemożliwym (a przynajmniej bardzo trudnym ze względów finansowych) było inne „ujęcie projektu”. Zaproponował więc poprawki, które zostały zaakceptowane¹²⁰. Konserwatorzy wobec księży stosowali najczęściej formę upomnienia, nie chcąc

in 1919, the new main altar and the restoration of the two side altars were ordered with the German sculptor Otto Römer. The contract was signed and the agreed part of the sum was paid, but the artist moved to Elbląg, outside the borders of the then Republic of Poland. He also took the equipment he had been given for renovation and the ordered altar, which he did not want to return. The case was finally resolved by the German court, which in 1925 ordered the return of the equipment to Poland¹¹⁹.

Financial penalties and damages

In many situations, e.g. after the introduction of irremovable changes in monuments without the consent of the monument protection authorities, the current state of affairs was accepted, and amendments were ordered where possible. The reconstruction of the church in Oksywie in 1925, carried out without the approval of the project, serves as a good illustration. The representative of the Voivodship Office, engineer Feliks Niekrasz, informed the monument protection officer that because the works had already started it was impossible (or at least very difficult due to financial reasons) to take a different “approach to the project”. He proposed amendments which were accepted¹²⁰. In relation to priests, monument protection officers most often used reminders, not wanting to expose them to costs and wishing to maintain good relations with the Catholic clergy. For example,

narażać ich na koszty i pragnąc zachować dobre stosunki z duchowieństwem katolickim. Na przykład Witold Dalbor pouczył tylko proboszcza kościoła św. św. Janów w Toruniu po samowolnym odmalowaniu jednej z kaplic o konieczności uzyskania akceptacji konserwatora dla tego typu prac. Mimo że proboszcz zlecił odmalowanie kolejnej kaplicy, konserwator ponownie ograniczył się tylko do opomnienia¹²¹.

W przypadku prywatnych obiektów o charakterze zabytkowym wydane przez władzę konserwatorską nakazy wykonania prac spotykały się często ze sprzeciwem. Aby zmusić właścicieli do remontów, konserwatorzy porozumiewali się z władzą budowlaną, która wydawała odpowiednie zarządzenia na podstawie wspomnianych przepisów budowlanych, nakazujących przeprowadzenie prac na własny koszt¹²². Witold Dalbor przypominał Zarządowi Miejskiemu Torunia, aby – jako władza budowlana – w zarządzeniach powoływał się na podstawę prawną z artykułów 377, 380 i 387 rozporządzenia z 16 lutego 1928 roku o prawie budowlanym. Pod takim zapisem należało przytaczać opinię konserwatora opartą na artykułach 14 i 15 rozporządzenia z 6 marca 1928 roku o opiece nad zabytkami. Wobec bowiem błędnie podanej przez władze miasta podstawy prawnej, właścicielka gotyckiego spichrza przy ulicy Piekary 4 odwołała się do wojewody, powołując się na przytoczony artykuł 16 rozporządzenia z 6 marca 1928 roku. Zarząd Miejski nakazał jej przeprowadzić prace naprawcze i nie doczekawszy się żadnych działań, wykonał remont na jej koszt. Właścicielka twierdziła, że władze miejskie w przypadku zabytków nie miały takich uprawnień¹²³. Urząd Wojewódzki Pomorski oddalił złożone przez nią odwołanie, gdyż decyzja wynikała z prawa budowlanego. Zgodnie bowiem z wymienionymi artykułami rozporządzenia o prawie budowlanym w razie uchylania się właścicieli od odpowiedzialności utrzymania budynku w dobrym stanie, prace wykonywano na ich koszt¹²⁴.

Za ograniczenia związane z przepisami o ochronie zabytków właściciele domagali się czasem ekwiwalentu w formie finansowej lub rzeczowej. W 1935 roku za zabytek uznano dąb w Szczodrowie, uzasadniając, że: „[...] przedstawiający cenny okaz starodrzewia [pisownia oryginalna – przyp. red.], ze względu na swą piękność i wiek stanowi przedmiot charakterystyczny dawnych czasów, posiadający wartość artystyczną

Witold Dalbor only instructed the parish priest of SS Johns Church in Toruń, who had arbitrarily painted one of the chapels, about the necessity of obtaining the officer's approval for this type of work. Although the parish priest had another chapel repainted, the officer once again limited himself to a reminder¹²¹.

In the case of private historical buildings, conservation orders issued by the monument protection authority were often opposed. In order to force the owners to renovate, monument protection officers cooperated with building authorities, which issued appropriate orders on the basis of the aforementioned building regulations, ordering the works to be carried out at the expense of the owner¹²². Witold Dalbor reminded the Municipal Council of Toruń that when issuing orders, as the building authority, it should refer to the legal basis of Art. 377, 380 and 387 of the Regulation of 16 February 1928 on building law. Such a provision should also include the opinion of the monument protection officer based on Art. 14 and 15 of the Regulation of 6 March 1928 on the protection of monuments. In view of the fact that the city authorities provided the wrong legal basis, the owner of the Gothic granary at 4 Piekary Street appealed to the Governor, referring to the cited Art. 16 of the Regulation of 6 March 1928. The Municipal Board ordered the owner to carry out repair works, but since no action was taken, it carried out the repairs at her expense. The owner claimed that the municipal authorities did not have such powers in the case of monuments¹²³. The Pomeranian Voivodship Office dismissed the appeal of the owner because the decision was based on building law. In accordance with the above mentioned articles of the Regulation on Building Law, if the owners evaded their responsibility to maintain the building in good condition, the work was carried out at their expense¹²⁴.

The owners sometimes demanded an equivalent in cash or in-kind for the restrictions resulting from the regulations on the protection of historical monuments. In 1935, the oak in Szczodrowo was considered a monument, justifying: "... that it depicted a valuable specimen of an old-growth forest, that due to its beauty and age it is a characteristic object of old times, having artistic and cultural value"¹²⁵. The owner of the land, opposing the decision, claimed that the tree was decayed and threatened public safety. She

i kulturalną¹²⁵. Właścicielka terenu, sprzeciwiając się orzeczeniu, twierdziła, że drzewo jest spróchniałe i zagraża bezpieczeństwu publicznemu. Żądała pomocy finansowej na zakup materiału na opał lub pomocy przy budowie domu w innym miejscu. Zarządzona wizja lokalna orzekła, że drzewo jest w dobrym stanie, zatem Ministerstwo nie uwzględniło odwołania i roszczeń właścicielki¹²⁶. Podobna sytuacja miała miejsce na Rozewiu. Witold Dalbor wydał opinię w sprawie wywłaszczenia prywatnego gruntu na wybrzeżu, na którym rosło dziesięć buków, mających od 100 do 300 lat. Właściciel, któremu starosta wstrzymał prace wycinkowe, zgadzał się na odstąpienie od wyrębu pod warunkiem zapewnienia mu w ramach rekompensaty drewna opałowego lub wymiany terenu na inną działkę. Konserwator sprawę wykupu przekazał Polskiemu Towarzystwu Krajoznawczemu. Współpracowało ono z Komitetem Ochrony Przyrody dla uzyskania odpowiednich funduszy na takie cele, na podstawie przepisów ustawy o ochronie przyrody z 1934 roku. Buki uznano bowiem za: „[...] osobliwość krajobrazową i przyrodniczą Przylądka Rozewskiego”. Podjęte działania wykazały jednak, że prawo o ochronie przyrody w kwestii powołania Funduszu Ochrony Przyrody pozostawało martwe¹²⁷.

Kwestia odszkodowania związanego z procedurą wywłaszczeniową wobec zagrożonego zabytku w województwie pomorskim dotyczyła przypadku wspomnianych siedmiu intarsjowanych drzwi z XVIII wieku i trzech szaf z opuszczonego budynku przy ulicy Pańskiej 17 w Grudziądzu. Właścicielka próbowała sprzedać je do muzeów w 1926 roku. Wskutek jej wyjazdu i zaniedbania budynku drzwi zostały zabezpieczone w składnicy miejskiej. Orzeczeniem konserwatorskim w 1934 roku uznano je za zabytek, wszczynając procedurę wywłaszczeniową. Właścicielka ponownie próbowała sprzedać zabytki za łączną kwotę 12 tysięcy zł. Suma ta przekraczała roczny budżet konserwatorski okręgu poznańsko-pomorskiego. Ministerstwo z powodu braku środków nie skorzystało wówczas z prawa pierwokupu. Z właścicielką zawarto ugodę, odstępując od wywłaszczenia. Na mocy porozumienia drzwi miały pozostać w miejskiej składnicy do czasu sprzedaży, ale zakazano ich wywozu poza granice kraju¹²⁸.

Podobna sprawa dotyczyła zabytkowych drzwi w domu na ulicy Żeglarskiej 5 w Toruniu. Właściciel

demanded financial assistance for the purchase of fuel or for building a house in different location. On-site verification ruled that the tree was in good condition, and the Ministry did not accept the appeal and the claims of the owner¹²⁶. A similar situation took place in Rozewie. Witold Dalbor issued an opinion on the expropriation of private land on the coast, where ten beech trees aged 100-300 years were growing. The owner, who had been suspended from felling work by the District Governor, agreed to waive felling on condition of providing him with firewood as compensation or another plot of land. The officer transferred the purchase to the Polish Tourist Society. It cooperated with the Committee for Nature Conservation in order to obtain appropriate funds for such purposes, on the basis of the provisions of the Nature Conservation Act of 1934. The said beeches were considered: “... a landscape and nature peculiarity of Cape Rozewie”. However, the actions taken showed that the law on nature protection concerning the establishment of the Nature Conservation Fund was ineffective¹²⁷.

The issue of compensation related to the expropriation procedure in connection with a threatened monument in the Pomeranian Voivodship concerned the case of the aforementioned seven 18th century inlaid doors and three wardrobes from an abandoned building at 17 Pańska Street in Grudziądz. The owner tried to sell them to museums in 1926. As a result of her departure and negligence of the building, the door were secured in the municipal warehouse. In 1934, by virtue of a monument protection decision, they were recognized as a monument, which initiated the expropriation procedure. The owner tried to sell the monument for the total amount of 12 thousand PLN. This sum exceeded the annual conservation budget of the Poznań-Pomeranian region. Due to the lack of funds, the Ministry did not exercise its right of pre-emption at that time. A settlement was reached with the owner, and expropriation renounced. Under the agreement, the doors were to remain in the municipal warehouse until the sale was completed, but it was banned to take them out of the country¹²⁸.

A similar case concerned a historic door in a house at 5 Żeglarska Street in Toruń. The owner of the monument received an order to renovate, but due to the lack of sufficient funds applied for permission

zabytku, otrzymawszy nakaz remontu, nie posiadając środków, wnioskował o zgodę na sprzedaż zabytkowych stolarek i drzwi szaf ściennych. Chciał je odstąpić władzom wojewódzkim za kwotę 46 tysięcy zł. Konserwator, uznawszy te obiekty również za zabytki, wyraził zgodę na ich demontaż i zabezpieczenie, ale transakcja z władzami nie była możliwa ze względu na koszty. Zezwolono zatem właścicielowi na sprzedaż stolarek, pouczając o obowiązku zgłoszenia tego faktu władzy konserwatorskiej¹²⁹.

Innym przykładem obrazującym ostrożność w gospodarowaniu środkami budżetowymi w związku z koniecznością wywłaszczenia jest sprawa grodziska w Radoszkach. Po jego odkryciu na prywatnym gruncie rolnym w 1933 roku konserwator zabytków przedhistorycznych Zygmunt Zakrzewski nakazał uznać je orzeczeniem za zabytek. Nie wskazał na konieczność wywłaszczenia grodziska, gdyż nasyp stanowił nieużytek rolny. Poleciał natomiast wypłacić odszkodowanie właścicielowi za otaczający obiekt pas ziemi o szerokości 8-10 m. Jako ekwiwalent zamiast wypłaty pieniędzy proponował właścicielowi na przykład obniżenie „pewnych” podatków. Ten nie zgodził się na propozycję, chcąc uprawiać wyznaczony pas ziemi, lecz przystał na pozostawienie nasypu z grodziskiem jako nieużytku¹³⁰.

Z kolei właściciel zbiorów obejmujących pamiątki po znanym ekonomście toruńskim Fryderyku Skarbkę (1792-1866) oraz przedmioty sztuki ludowej, chcąc je przekazać przyszłemu Muzeum Pomorskiemu, postulował o przyznanie mu w zamian dożywotnio mieszkania w Toruniu. Podobnie było w przypadku pozyskania kolekcji dzieł sztuki, numizmatyki i rękopisów należących do rzeźbiarza Antoniego Madeyskiego (1862-1939). Miasto na wniosek artysty obiecało mu z tego tytułu dom z ogrodem¹³¹.

Finansowanie działalności kulturalno-artystycznej

Ministerstwo już w 1922 roku wskazywało, że konserwatorzy, oprócz spraw związanych z zabytkami, zobowiązani są do doradzania wojewodom we wszystkich kwestiach dotyczących kultury (jednocześnie do decydowania o losie wytworów kultury zaborców znajdujących się w granicach Polski). Mieli za zadanie realizować cele polityki narodowościowej,

to sell the antique carpentry and wall cabinet doors. He wanted to transfer them to the voivodship authorities for the amount of 46 thousand PLN. The monument protection officer, having considered these objects as monuments, agreed to their disassembly and protection, but the transaction with the authorities was not possible due to the costs. The owner was therefore allowed to sell the carpentry and was instructed to report this fact to the conservation authority¹²⁹.

Another example illustrating caution in the management of budgetary resources in connection with the need for expropriation is the case of the fortified settlement in Radoszki. After its discovery on private agricultural land in 1933, Zygmunt Zakrzewski, the prehistoric monuments protection officer, ordered that it be recognized as a monument. He did not point to the necessity of expropriation of the fortified settlement, as the embankment was an agricultural wasteland. He ordered to pay compensation to the owner for the 8-10 m wide strip of land surrounding the object. As an equivalent, instead of money, he offered the owner a reduction of “certain” taxes. The owner rejected this proposal, wanting to cultivate the designated strip of land, but agreed to leave the embankment with the fortified settlement as uncultivated land¹³⁰.

The owner of the collection of memorabilia of the famous Toruń economist Fryderyk Skarbek (1792-1866) and objects of folk art, wanted to transfer them to the future Pomeranian Museum and in return demanded an apartment in Toruń. The same situation occurred during the acquisition of the collection of works of art, numismatics and manuscripts belonging to the sculptor Antoni Madeyski (1862-1939). At the artist's request, the city promised him a house with a garden¹³¹.

Financing of cultural and artistic activities

As early as 1922, the Ministry indicated that monument protection officers, apart from dealing with issues related to monuments, were obliged to advise Governors on all issues related to culture (and decide on the fate of cultural products of the partitioning powers located within the borders of Poland). Their

na przykład poprzez aktywny udział w kształtowaniu polskiego krajobrazu czy podejmowanie inicjatyw związanych z rozwojem kultury artystycznej¹³². Wojewodowie zaś polecali podległym urządzą, aby w tych wszystkich sprawach kontaktować się z konserwatorem jako kierownikiem oddziału sztuki urzędu wojewódzkiego¹³³. W związku z powyższym konserwatorzy nie tylko zajmowali się tymi zagadnieniami merytorycznie, ale też przynajmniej do połowy lat 30. odpowiadali za ich finansowanie. Obrazuje to na przykład preliminarz budżetowy na 1922 rok, w którym przewidziano między innymi dofinansowanie dla działalności Teatru Narodowego na Pomorzu w Toruniu i włościańskich teatrów robotniczych, stanowiących: „[...] ostoję polskiej myśli i słowa [...]”. Subwencje z funduszy konserwatorskich otrzymały teatry ludowe oraz Towarzystwo Sztuki Ludowej na Pomorzu w Kościerzynie, którego działalność nie tylko wpływała na rozwój sztuki kaszubskiej, ale też dawała pracę inwalidom wojennym i bezrobotnym. Zamierzano także przekazać środki Muzeum Kaszubskiemu we Wdzydzach na zakup nowych eksponatów. Widziano potrzebę zakupu przede wszystkim mebli „staroświeckich” z powodu masowego wywozu tych obiektów za granicę¹³⁴. W 1923 roku z funduszy konserwatorskich dofinansowano Bibliotekę w Tucholi, a w 1925 roku wydanie pomorskiego zeszytu czasopisma „Wieś, Dwór i Miasto”. Ponadto w Referacie Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego gromadzono pozycje do wewnętrznej biblioteki, która liczyła wówczas 120 tomów książek i czasopisma¹³⁵.

Istotną pozycją były wydatki na cele popularyzacyjne zabytków województwa pomorskiego w postaci na przykład albumów fotografii wykonanych w 1925 roku przez Jana Bułhaka. Wyasygnowano na nie wspomnianą sumę aż 1438 zł z przyznanych 8500 zł¹³⁶. Zamawiano też obrazy propagandowe, jak portret Józefa Piłsudskiego, czy obrazy sakralne – na przykład z wizerunkiem Matki Boskiej Królowej Korony Polskiej¹³⁷. Z inicjatywy Jana Lankau założono też Towarzystwo Miłośników (później: Przyjaciół) Sztuk Pięknych, które w 1922 roku przystąpiło do zorganizowania wystawy sztuki kościelnej, a dzięki wsparciu konserwatora otrzymało z Ministerstwa byłej Dzielnicy Pruskiej na ten cel subwencję w wysokości 500 tysięcy mkp¹³⁸.

task was to implement national policy objectives, for example through active participation in shaping the Polish landscape or taking initiatives related to the development of artistic culture¹³². Governors recommended subordinate offices to contact the monument protection officer in all matters of culture as he was also the head of the Art Department of the Voivodship Office¹³³. Therefore, monument protection officers dealt not only with these issues in terms of content, but were also responsible for their financing until at least the mid-1930s. This is illustrated by the budget estimate for 1922, which provided for, among other things, co-financing of the activities of the National Theatre in Pomerania in Toruń and workers' theatres which were considered: “... the stronghold of Polish thought and language ...”. Subsidies from conservation funds were granted to folk theatres and the Society for Folk Art in Pomerania in Kościerzyna, whose activity not only influenced the development of Kashubian art, but also gave work to war invalids and the unemployed. It was also intended to transfer funds to the Kashubian Museum in Wdzydze for the purchase of new exhibits. There was a need to purchase mainly “old-fashioned” furniture due to the mass export of these objects abroad¹³⁴. In 1923, conservation funds co-financed the Library in Tuchola, and in 1925, the publication of the Pomeranian magazine “Wieś, Dwór i Miasto”. Moreover, the Department of Culture and Art of the Pomeranian Voivodship Office collected items for the internal library, which at that time had 120 volumes of books and magazines¹³⁵.

Expenditure on the popularization of monuments of the Pomeranian Voivodship in the form of, for example, albums with photographs taken in 1925 by Jan Bułhak, constituted an important item of the budget. The aforementioned amount of 1438 PLN out of the 8500 PLN granted was then allocated¹³⁶. Propaganda paintings, such as a portrait of Józef Piłsudski or sacred paintings, e.g. the image of Our Lady, Queen of the Polish Crown, were also ordered¹³⁷. At the initiative of Jan Lankau, the Society of Fine Art Lovers was also established (later: the Society of Friends of Fine Arts), which in 1922 began to organize an exhibition of sacred art, and thanks to the support of the officer received a subsidy of 500 thousand mkp from the Ministry of the former Prussian Quarter for this purpose¹³⁸.

Do Oddziału Sztuki zgłaszali się także młodzi artyści proszący o wsparcie finansowe w formie stypendium¹³⁹. W budżecie konserwatora okręgowego nie było takiej rubryki, jednak możliwe było wyasygnowanie środków z Ministerstwa, które takie wydatki przewidywało¹⁴⁰.

Zakończenie

Przed konserwatorami II Rzeczypospolitej władze rządowe postawiły wiele wyzwań wymagających od nich fachowej wiedzy. Dotyczyły one przede wszystkim zabytków: ich rozpoznania, zabezpieczenia i nadzorowania prac konserwatorsko-restauratorskich. Konserwatorzy czy w roli organów, czy urzędników państwowych zostali osadzeni w określonych strukturach administracyjnych w roli kierowników oddziałów sztuki urzędów wojewódzkich. Musieli zatem w ramach swoich obowiązków dopilnowywać spraw związanych z przygotowaniem i realizacją preliminarzy budżetowych tych jednostek, obejmujących również zadania z zakresu sztuki współczesnej i kultury.

Przedstawione mechanizmy finansowania ochrony zabytków i opieki nad nimi na Pomorzu obrazują, jak trudne było – wobec sytuacji gospodarczej państwa i związanej z nią inflacji – racjonalne i odpowiedzialne gospodarowanie przyznanymi środkami. Od konserwatorów wymagano zidentyfikowania z rocznym wyprzedzeniem najpoważniejszych problemów związanych z zabytkami na podlegającym im obszarze. Cenną umiejętnością ułatwiającą pozyskiwanie środków było odrębne planowanie pod względem merytorycznym i finansowym poszczególnych etapów wieloletnich prac konserwatorsko-restauratorskich dotyczących konkretnych zabytków. Czynności te znacznie utrudniał jednak brak dokładnego rozpoznania nie tylko stanu zabytków, ale nawet ich zasobu. Przyznane z Ministerstwa środki, przeznaczane zgodnie z życzeniem władz rządowych tylko na najpilniejsze prace, faktycznie zawsze okazywały się niższe od tych zapisanych w preliminarzu. W toku prac przy poszczególnych obiektach pojawiały się często problemy wymagające dodatkowego finansowania. Takie sytuacje wymuszały na konserwatorach podejmowanie szybkich decyzji odnośnie do zmian w przeznaczeniu otrzymanych z Ministerstwa środków. Na pewno negatywną konsekwencją niedofinansowania

Young artists who asked for financial support in the form of scholarships also applied to the Art Department¹³⁹. There was no such item in the budget of the regional monument protection officer, but it was possible to allocate funds from the Ministry, which provided for such expenditure¹⁴⁰.

Summary

Government authorities posed many challenges to monument protection officers of the Second Republic of Poland, which required their expertise. They concerned mainly monuments: their recognition, protection and supervision of conservation and restoration works. Monument protection officers, whether acting as state bodies or civil servants, functioned within specific administrative structures performing the role of heads of Art Departments of Voivodship Offices. Therefore, as part of their duties, they had to deal with matters related to the preparation and implementation of the budget estimates of these units, including tasks in the field of contemporary art and culture.

The presented mechanisms of financing the protection and care of monuments in Pomerania illustrate how difficult it was – in view of the economic situation of the country and the related inflation – to manage the allocated funds rationally and responsibly. Monument protection officers were required to identify, one year in advance, the most significant conservation problems in their area. A valuable skill facilitating the acquisition of funds was separating the planning in terms of merit and finance of individual stages of long-term conservation and restoration work on specific monuments. These activities, however, were significantly hindered by the lack of accurate recognition not only of the state of conservation of the monuments, but also of their number. Funds of the Ministry, allocated in accordance with the decisions of government authorities only for the most urgent works, always turned out to be lower than those included in the estimates. There often appeared problems in the course of work on individual sites, which required additional funding. Such situations forced monument protection officers to make quick decisions regarding changes in the allocation of funds received from the Ministry. A negative consequence of

obszaru ochrony zabytków było uniemożliwienie władzom państwowym korzystania z prawa pierwokupu – zwłaszcza wobec obiektów zagrożonych zniszczeniem.

Należy też podkreślić dobrą współpracę konserwatorów z przedstawicielami administracji na szczeblu wojewódzkim (np. na polu uzyskiwania dodatkowych subwencji z funduszy patronackich) i centralnym (w zakresie starań o nadzwyczajne subwencje i zainteresowania urzędników w Warszawie zabytkami pomorskimi). Konserwatorzy potrafili także dobrze wykorzystywać obowiązujące przepisy i procedury. Aby nie zniechęcić właścicieli zabytków do podejmowania prac zgodnych z zasadami konserwatorskimi, starano się wspomagać ich dotacjami. Powstrzymywano się przy tym w miarę możliwości od wydawania zaleceń wymagających sporych nakładów finansowych. Równocześnie tam, gdzie prawo ochrony zabytków nie mogło zadziałać, wykorzystywano przepisy prawa budowlanego – na przykład obowiązek właścicielski ponoszenia kosztów związanych z zachowaniem budynków w dobrym stanie technicznym i estetycznym.

Wobec powyższego trzeba tym bardziej docenić fakt, że konserwatorzy, działając w tak trudnych warunkach organizacyjno-finansowych, wykonywali swoje obowiązki z dużym osobistym zaangażowaniem. Czynie to, jak wykazano w niniejszym tekście, między innymi właśnie dzięki umiejętnemu wykorzystaniu ówczesnych mechanizmów finansowania. ■

Karolina Zimna-Kawecka – doktor nauk o sztuce, adiunkt w Zakładzie Konserwatorstwa na Wydziale Sztuk Pięknych UMK. W latach 2013-2015 adiunkt w Międzywydziałowym Instytucie Nauk o Sztuce na ASP w Gdańsku. Członek ICOMOS i Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków. Autorka badań i dokumentacji zabytków architektury i urbanistyki. Jej zainteresowania badawcze obejmują historię, teorię i prawo ochrony zabytków, historię architektury i urbanistyki, problematykę konserwatorską miast historycznych.

Przypisy

1. P. Dettloff, *Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918-1939. Teoria i praktyka*, Kraków 2006, s. 60. Zob. też: B. Rymaszewski, *Polska ochrona zabytków*, Warszawa 2005, s. 45-47; tenże, *Polska ochrona zabytków. Refleksje z lat 1918-2002*, Warszawa 2002, s. 26; J. Remer, *Drogi konser-*

the underfunding of monument protection was the prevention of state authorities from exercising their pre-emptive right – especially in the case of objects threatened with destruction.

It is also important to emphasize the good cooperation of monument protection officers with representatives of administration at the voivodship level (e.g. in the field of obtaining additional subsidies from patronage funds) and central level (in the area of extraordinary subventions and the interest of officials in Warsaw in Pomeranian monuments). Monument protection officers could also make good use of the existing rules and procedures. In order not to discourage the owners of monuments from undertaking works in accordance with the rules of monument protection, they tried to support them with subsidies. They refrained, as far as possible, from issuing recommendations that required considerable financial resources. At the same time, they applied the provisions of the building law in areas where the law on the protection of monuments did not work – for example, the owner's obligation to bear the costs of preserving the buildings in good technical and aesthetic condition.

Therefore, it is all the more important to appreciate the fact that monument protection officers, acting in difficult organizational and financial conditions, performed their duties with great personal commitment. As presented in this work, they did so thanks to, among others, the skilful use of the financing mechanisms available at that time. ■

Karolina Zimna-Kawecka – PhD in Art Studies, assistant professor (adjunct) at the Heritage Conservation Department at the Faculty of Fine Arts of the Nicolaus Copernicus University. In 2013-2015 assistant professor (adjunct) at the Interdepartmental Institute of Art Studies at the Academy of Fine Arts in Gdańsk. Member of ICOMOS and the Association of Monument Protection Officers. Author of research and documentation of architecture monuments and urban design. Her research includes history, theory and law of monument protection, history of architecture and urban planning, conservation of historical cities.

Endnotes

1. P. Dettloff, *Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918-1939. Teoria i praktyka*, Kraków 2006, p. 60. Also see: B. Rymaszewski, *Polska ochrona zabytków*, Warszawa 2005, pp. 45-47; idem, *Polska ochrona zabytków. Refleksje z lat 1918-2002*, Warszawa 2002, p. 26; J. Remer, *Drogi*

- watorstwa polskiego (na XX-lecie), [w:] *Studia z Muzealnictwa i Konserwatorstwa*, cz. 2, „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków”, Seria B, t. 41, Warszawa 1976, s. 36; J. Pruszyński, *Ochrona zabytków w Polsce*, Warszawa 1989, s. 92, 107; B. Szmygin, *Kształtowanie koncepcji zabytku i doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku*, Lublin 2000, s. 64-65.
- 2 Temat jest rozwinięciem prac badawczych autorki przedstawionych w niepublikowanej pracy doktorskiej: K. Zimna-Kawecka, *Działalność konserwatorska na terenie województwa pomorskiego w latach 1920-1939*, Toruń 2011 (promotor dr hab. Marian Arszyński, prof. UMK), mps w zbiorach Archiwum Zakładu Konserwatorstwa UMK.
 - 3 J. Pruszyński, *Ochrona zabytków w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Konserwator i zabytek in memoriam Jerzego Remera*, Warszawa 1991, s. 112.
 - 4 Dekret Rady Regencyjnej z dn. 31 października 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury (Dz.Pr.P.P. nr 16, poz. 36); Rozporządzenie Prezydenta RP z dn. 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami (Dz.U. R. 1928 nr 29, poz. 265).
 - 5 J. Wojciechowski, *Historia powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930-1931, z. 1-4, cz. 1, s. 3-33; tenże, *Co zrobiono w Polsce w zakresie odbudowy, restauracji i konserwacji zabytków sztuki w latach 1919-1929*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930-1931, z. 1-4, cz. 2, s. 308.
 - 6 W związku z powyższym status konserwatorów nie był jasny, gdyż nadane uprawnienia stawiały ich w roli organu, a jednocześnie stopień zależności od wojewody, jak i część określonych w międzywojennych aktach prawnych określały ich pozycję jako urzędników w roli kierowników oddziałów urzędów wojewódzkich. Zob.: Rozporządzenie Ministra Sztuki i Kultury w przedmiocie organizacji urzędów konserwatorskich z dn. 5 kwietnia 1919 r. (M.P. R. 1919 nr 81), Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych oraz Ministra Sztuki i Kultury o włączeniu urzędów konserwatorskich w skład urzędów wojewódzkich z dn. 20 lutego 1920 r. (Dz.U. R. 1920 nr 19, poz. 97). Problemy statusu konserwatorów rozpatrywał J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. 1, Kraków 2001, s. 363-364.
 - 7 Rozporządzenie Prezydenta RP z dn. 6 marca 1928 r...., art. 5-6.
 - 8 Dekret Rady Regencyjnej z dn. 31 października 1918 r...., art. 15, 26-33.
 - 9 Rozporządzenie Prezydenta RP z dn. 6 marca 1928 r...., art. 13, 16, 29-34.
 - 10 P. Dettloff, *Odbudowa...*, s. 60-70; tenże, *Służby konserwatorskie a ochrona i restauracja zabytków w II Rzeczypospolitej. Konserwatorstwo polskie w 20-leciu międzywojennym*, [w:] *90 lat Służby Ochrony Zabytków w Polsce, Wojanów, 26-28 listopada 2008*, Wrocław 2009, s. 19-24.
 - 11 P. Dettloff, *Odbudowa...*, s. 61-63; tenże, *Służby...*, s. 19-24.
 - 12 Tenże, *Odbudowa...*, s. 62-70. Rada Konserwatorów próbowała interweniować w sprawie podwyższenia subwencji na ochronę zabytków, wyposażenie biur, powoływanie rzeczoznawców czy kursy dokształcające konserwatorów w specjalistycznych dziedzinach. Zob.: Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego 1917-1939 (dalej: AAN, MWRIOP), sygn. 7030 (B-16023), k. 46-47; 25 VI 1919 r.; k. 278-280; 22 I 1921 r.
 - 13 P. Dettloff, *Odbudowa...*, s. 68, przyp. 129.
 - 14 Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu 1919-1939 (dalej: APB, UWPT), sygn. 24554, k. 111; 7 VII 1925 r.
- konserwatorstwa polskiego (na XX-lecie)*, [in:] *Studia z Muzealnictwa i Konserwatorstwa*, part 2, „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków”, Series B, Vol. 41, Warszawa 1976, p. 36; J. Pruszyński, *Ochrona zabytków w Polsce*, Warszawa 1989, pp. 92, 107; B. Szmygin, *Kształtowanie koncepcji zabytku i doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku*, Lublin 2000, pp. 64-65.
- 2 The subject of this article is a development of the author's research presented in an unpublished doctoral dissertation: K. Zimna-Kawecka, *Działalność konserwatorska na terenie województwa pomorskiego w latach 1920-1939*, Toruń 2011 (written under the supervision of Prof. Marian Arszyński), typescript in the archives of the Heritage Conservation Department, Nicolaus Copernicus University.
 - 3 J. Pruszyński, *Ochrona zabytków w II Rzeczypospolitej*, [in:] *Konserwator i zabytek in memoriam Jerzego Remera*, Warszawa 1991, p. 112.
 - 4 Decree of the Regency Council of 31 October 1918 on the protection of monuments of art and culture (Polish Journal of Laws no. 16, item 36); Regulation of the President of the Republic of Poland of 6 March 1928 on the protection of monuments (Polish Journal of Laws of 1928 no. 29, item 265).
 - 5 J. Wojciechowski, *Historia powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930-1931, issue 1-4, part 1, pp. 3-33; idem, *Co zrobiono w Polsce w zakresie odbudowy, restauracji i konserwacji zabytków sztuki w latach 1919-1929*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930-1931, issue 1-4, part 2, p. 308.
 - 6 Therefore, the status of monument protection officers was not clear, as the powers conferred upon them placed them in the role of an official body, and at the same time the degree of dependence on the Governor, as well as some of the terms used in the interwar legal acts defined their position as officials in the role of heads of voivodship offices' departments. See the Regulation of the Minister of Art and Culture on the organization of monument protection offices of 5 April 1919 (M.P. R. 1919 no. 81), Regulation of the Minister of Internal Affairs and the Minister of Art and Culture on the inclusion of monument protection offices in the voivodship offices of 20 February 1920 (Journal of Laws of 1920 no. 19, item 97). The problems related to the status of monument protection officers were considered by J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, Vol. 1, Krakow 2001, pp. 363-364.
 - 7 Regulation of the President of the Republic of Poland of 6 March 1928..., Art. 5-6.
 - 8 Decree of the Regency Council of 31 October 1918..., Art. 15, 26-33.
 - 9 Regulation of the President of the Republic of Poland of 6 March 1928..., Art. 13, 16, 29-34.
 - 10 P. Dettloff, *Odbudowa...*, pp. 60-70; idem, *Służby konserwatorskie a ochrona i restauracja zabytków w II Rzeczypospolitej. Konserwatorstwo polskie w 20-leciu międzywojennym*, [in:] *90 lat Służby Ochrony Zabytków w Polsce, Wojanów, 26-28 listopada 2008*, Wrocław 2009, pp. 19-24.
 - 11 P. Dettloff, *Odbudowa...*, pp. 61-63; idem, *Służby...*, pp. 19-24.
 - 12 Idem, *Odbudowa...*, pp. 62-70. The Council of Monument Protection Officers tried to intervene in the matter of increasing subsidies for the protection of historical monuments, office equipment, appointment of experts or training courses for conservators in specialist fields. See: the Archive of New Files, Ministry of Religious Denominations and Pub-

- 15 Preliminarz budżetowy Rzeczypospolitej Polskiej na rok 1921, cz. 17: Ministerstwo Sztuki i Kultury, Warszawa 1920, za: APB, UWPT, sygn. 24544, k. 43 (s. 5).
- 16 APB, UWPT, sygn. 24542, k. 5: 24 I 1920 r.; k. 10: Preliminarz budżetowy konserwatora na 1922 r., b.d.
- 17 APB, UWPT, sygn. 24542, k. 125-130: Preliminarz budżetowy konserwatora na 1924 r., b.d.
- 18 P. Dettloff, *Służby...*, s. 23.
- 19 K. Zimna-Kawecka, *Etos konserwatora w polskim międzywojennym prawie ochrony zabytków wobec praktyki urzędniczej*, [w:] *Ochrona dóbr kultury w rozwoju historycznym*, Olsztyn 2017, s. 88.
- 20 J. Wojciechowski, *Historia powstania i rozwoju...*, s. 21; APB, UWPT, sygn. 7901, 18 II 1929 r.
- 21 APB, UWPT, sygn. 47, k. 2-10: Korespondencja z 25 V 1929-9 V 1931 r.
- 22 APB, UWPT, sygn. 24542, k. 5: 24 I 1920 r.
- 23 APB, UWPT, sygn. 612, Pismo z dn. 11 V 1939 r.; sygn. 24542, k. 127: Preliminarz budżetowy na 1924 r., b.d.
- 24 Studentów kierowało do konkretnego urzędu Ministerstwo, na wniosek konserwatora. Pobierali oni naukę w sprawach organizacyjno-administracyjnych, jednak ze względu na swe wykształcenie brali też udział w pracach konserwatorskich (nadzór, opinie, dokumentowanie). Zob. APB, UWPT, sygn. 24593, k. 134, 146, 152: Korespondencja z dn. 18-22 XII 1937 r.; sygn. 25472, Korespondencja z dn. 10-16 VIII 1938 r.
- 25 Praktyka dotyczyła badań polichromii kościoła farnego w Lubawie. Konserwator prosił proboszcza, by w zamian za bezpłatną pracę studentów zapewnił im kwatery, wyżywienie i pokrył koszty przejazdu. Zob.: APB, UWPT, sygn. 24635, Pismo z dn. 20 VII 1939 r.
- 26 APB, UWPT, sygn. 24542, k. 5: 24 I 1920 r.; sygn. 24547, Preliminarz budżetowy Referatu Sztuki i Kultury UWPT na 1922 r. z dn. 15 X 1921 r. Konserwatorów zobligowano do prowadzenia archiwum i gromadzenia fotografii oraz rysunków inwentaryzacyjnych zabytków na podstawie Rozporządzenia Ministra Sztuki i Kultury [...] z dn. 5 kwietnia 1919 r...., art. 4, pkt 2. Więcej o inwentaryzacji zabytków zob.: J. Remer, *Program inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930-1931, z. 1-4, cz. 2, s. 413-422.
- 27 B. Rymaszewski, *Polska ochrona...*, s. 46; idem, *Polska ochrona [...] Refleksje...*, s. 26; J. Remer, *Drogi konserwatorstwa...*, s. 36.
- 28 APB, UWPT, sygn. 24554, k. 24-25, 46-49, 99-102: Korespondencja z dn. 14 III-23 VI 1925 r., k. 253: Korespondencja z dn. 16 III - 15 IV 1926 r.; sygn. 24542; sygn. 24546; sygn. 24119, Pismo z dn. 27 VII 1926 r. W latach 30. korespondencja konserwatora poznańskiego była adresowana do Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego z nazwą odpowiedniego wydziału (głównie Administracyjnego i Wydziału Komunikacyjno-Budowlanego) lub bezpośrednio do Wojewody Pomorskiego z dopiskiem: do rąk własnych. Zob. np. Archiwum Państwowe w Toruniu, Starostwo Powiatowe w Brodnicy z lat (1890-) 1920-1939 (dalej: APT, SPB), sygn. 470, Korespondencja z VI 1935-IX 1936 r.; APB, UWPT, sygn. 24555, k. 623: 25 VIII 1936 r.; sygn. 24585, k. 79: 11 XII 1933 r.
- 29 W kosztorysie budżetowym konserwatora okręgowego w Poznaniu na 1924 r. zapisano potrzebę odbycia 24 rozmów miejscowych i wysyłki 10 telegramów. Koszt tych czynności oszacowano na 300 tys. mkp, dodając koszty ryczałtowej dzierżawy telefonu w wysokości 1,5 mln mkp. W tym samym kosztorysie preliminowano 19,5 mln mkp na prace przy zabytkach woj. pomorskiego, dodatkowe 10 mln mkp na działalność Muzeum w Toruniu i 2 mln mkp na architekturę współczesną. Zob.: APB, UWPT, sygn. 24542, k. 125-128: Preliminary Enlightenment 1917-1939 (hereafter referred to as: AAN, MWRIOP), ref. 7030 (B-16023), k. 46-47: 25 June 1919 r.; k. 278-280: 22 January 1921.
- 13 P. Dettloff, *Odbudowa...*, p. 68, footnote 129.
- 14 State Archive in Bydgoszcz, Pomeranian Voivodship Office in Toruń 1919-1939 (hereinafter referred to as: APB, UWPT), ref. 24554, k. 111: 7 July 1925.
- 15 Preliminary draft budget of the Republic of Poland for 1921, part 17: Ministry of Art and Culture, Warszawa 1920, citing: APB, UWPT, ref. 24544, k. 43 (p. 5).
- 16 APB, UWPT, ref. 24542, k. 5: 24 January 1920; k. 10: Budget estimates of the monument protection officer for 1922, n.a.
- 17 APB, UWPT, ref. 24542, k. 125-130: Budget estimates of the monument protection officer for 1924, n.a.
- 18 P. Dettloff, *Służby...*, p. 23.
- 19 K. Zimna-Kawecka, *Etos konserwatora w polskim międzywojennym prawie ochrony zabytków wobec praktyki urzędniczej*, [in:] *Ochrona dóbr kultury w rozwoju historycznym*, Olsztyn 2017, p. 88.
- 20 J. Wojciechowski, *Historia powstania i rozwoju...*, p. 21; APB, UWPT, ref. 7901, 18 February 1929.
- 21 APB, UWPT, ref. 47, k. 2-10: Correspondence from 25 May 1929 - 9 May 1931.
- 22 APB, UWPT, ref. 24542, k. 5: 24 January 1920.
- 23 APB, UWPT, ref. 612, Letter from 11 May 1939; ref. 24542, k. 127: Budget estimates for 1924, n.a.
- 24 Students were directed by the Ministry to a specific office, at the request of the monument protection officer. They dealt with organizational and administrative matters, but because of their education, they also took part in conservation work (supervision, opinions, documentation). See: APB, UWPT, ref. 24593, k. 134, 146, 152: Correspondence from 18-22 December 1937 r.; ref. 25472, Correspondence from 10-16 August 1938.
- 25 The practice concerned the study of the polychromy of the parish church in Lubawa. The monument protection officer asked the parish priest to provide accommodation, food and travel expenses for the students in exchange for unpaid work. See: APB, UWPT, ref. 24635, letter from 20 July 1939.
- 26 APB, UWPT, ref. 24542, k. 5: 24 January 1920; ref. 24547, UWPT Art and Culture Department's budget estimate for 1922, dated 15 October 1921. Monument protection officers were obliged to keep an archive and collect photographs and inventory drawings of monuments pursuant to the Regulation of the Minister of Art and Culture [...] of 5 April 1919..., Art. 4, section 2. For more information about the inventory of monuments see: J. Remer, *Program inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930-1931, issue 1-4, part 2, pp. 413-422.
- 27 B. Rymaszewski, *Polska ochrona...*, p. 46; idem, *Polska ochrona [...] Refleksje...*, p. 26; J. Remer, *Drogi konserwatorstwa...*, p. 36.
- 28 APB, UWPT, ref. 24554, k. 24-25, 46-49, 99-102: Correspondence from 14 March - 23 June 1925, k. 253: Correspondence from 16 March - 15 April 1926; ref. 24542; ref. 24546; ref. 24119, Letter dated 27 July 1926. In the 1930s, the correspondence of the Poznań monument protection officer was addressed to the Pomeranian Voivodship Office with the name of the relevant department (mainly Administrative and Communication-Building Department) or directly to the Pomeranian Governor with an annotation: personal delivery. See: e.g. the State Archive in Toruń, District Starosty in Brodnica from the years (1890-) 1920-1939 (hereinafter referred to as: APT, SPB), ref. 470, Correspondence from

- liminarz budżetowy na 1924 r., b. d.
- 30 Informował o tym Witold Dalbor, pisząc do Zarządu Miejskiego w Toruniu. Zob.: APT, Akta miasta Torunia D 1920-1939 (dalej: APT, AmT D), sygn. 2831, k. 386: 5 VII 1936 r.
- 31 APB, UWPT, sygn. 24542, k. 31: 24 VIII 1922 r.
- 32 Np. w 1930 r. w myśl ustnej instrukcji udzielonej przez Nikodema Pajzderskiego ówczesnemu kierownikowi Państwowego Urzędu Budownictwa Naziemnego w Wąbrzeźnie oraz Katolickiemu Dozorowi Kościelnemu, poszerzono wejście do zakrytą gotyckiego kościoła w Zieleniu (pow. wąbrzeski). Zob.: APB, UWPT, sygn. 3876, k. 17: 31 I 1931 r.
- 33 „Poznański Okręg Konserwatorski, dr Nikodem Pajzderski – sprawozdania z działalności. Lata 1919-1931”, Materiały z Urzędu Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu, oprac. J. Frycz, M. Romaniszyn, mps, Toruń 1981, R. 1926, mps w zbiorach Archiwum Zakładu Konserwatorstwa UMK (dalej: Sprawozdania Poz. OK).
- 34 Sprawozdania Poz. OK, R. 1927.
- 35 Sprawozdania Poz. OK, R. 1928.
- 36 APB, UWPT, sygn. 24542, k. 5, 10, 125-130: Preliminarze budżetowe konserwatora pomorskiego na 1920 r. (24 I 1920) i 1922 r. i konserwatora okręgowego poznańsko-pomorskiego na 1924 r.
- 37 Por. APB, UWPT, sygn. 24593, k. 85: 28 VIII 1937 r.; sygn. 24597, k. 25, 29, 33-35: Korespondencja z 5 III 1938-24 VI 1938 r.
- 38 APB, UWPT, sygn. 24544, k. 17: 27 V 1921 r.
- 39 APB, UWPT, sygn. 24547, Preliminarz na 1922 r. z dn. 15 X 1921 r.
- 40 APB, UWPT, sygn. 24554, k. 423-424: 5 I 1926 r.
- 41 APB, UWPT, sygn. 30270, k. 43-44: 12 XI 1931 r.
- 42 APB, UWPT, sygn. 24597, Korespondencja z dn. 23 VIII-8 IX 1938 r.; sygn. 24599, Korespondencja z dn. 6 VII-12 XII 1938 r.; sygn. 24575, k. 93: 7 X 1938 r.; sygn. 24570, k. 327: 11 II 1939 r.; sygn. 24597, k. 29: 18 VIII 1938 r.; J. Chyczewski, *Prace konserwatorskie na terenie województwa pomorskiego w okresie od połowy 1937 do roku 1938*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1948, t. 14, z. 1-4, s. 150.
- 43 APB, UWPT, sygn. 24586, Pismo z dn. 11 V 1931 r.
- 44 W sprawozdaniu czynności konserwatora woj. poznańskiego z 1926 r. wykazano, że do archiwum pozyskano 91 fotografii (w tym 51 z darów i 40 z subwencji) oraz 26 rysunków z Wydziału Budowli Naziemnych UW w Poznaniu. Zob.: Sprawozdania Poz. OK, R. 1926.
- 45 Zob. np. APB, UWPT, sygn. 24542, k. 5: Preliminarz budżetowy na okres 1 I-31 XII 1920 r., z dn. 24 I 1920 r.; k. 128: Preliminarz budżetowy konserwatora na 1924 r., b. d.
- 46 APB, UWPT, sygn. 30401, Sprawozdanie konserwatora z podróży do Poznania i Warszawy w sprawie kultury i sztuki, z dn. 31 X 1924 r.; sygn. 24542, k. 195: 4 XII 1923 r.
- 47 AAN, MWRiOP, sygn. 7027, k. 79-81: Plan finansowy i sprawozdanie z budżetu na III i IV kwartał 1934 r. w okręgu poznańsko-pomorskim. Natomiast w 1923 r. to właśnie Wojewoda Pomorski, który w II półroczu otrzymał środki funduszu konserwatorskiego na oba województwa zwlekał z przekazaniem ich części na woj. poznańskie. Zob.: APB, UWPT, sygn. 24542, k. 195: 4 XII 1923 r.
- 48 Były to kościoły NMP i św. Jakuba w Toruniu, Brama Chełmińska w Brodnicy i ruiny zamku w Golubiu. Zob.: APB, UWPT, sygn. 24568, k. 59: 1 VI 1935 r.
- 49 APB, UWPT, sygn. 24542, k. 5: 24 I 1920 r.; sygn. 24526, k. 41: Sprawozdanie z działalności konserwatora pomorskiego 15 II 1921-1 VII 1922 r.
- June 1935 – September 1936; APB, UWPT, ref. 24555, k. 623: 25 August 1936; ref. 24585, k. 79: 11 December 1933.
- 29 The budget estimate of the regional monument protection officer in Poznań for 1924 included the need to hold 24 local talks and send 10 telegrams. The cost of these activities was estimated at 300,000 mkp, with the lump-sum for telephone rental amounting to 1.5 million mkp. The same cost estimate included 19.5 million mkp for works on monuments of the Pomeranian Voivodship, an additional 10 million mkp for the activities of the Museum in Toruń and 2 million mkp for contemporary architecture. See: APB, UWPT, ref. 24542, k. 125-128: Budget estimates for 1924, n.a.
- 30 Witold Dalbor informed about it in his letter to the Municipal Council in Toruń. See: APT, Toruń City Files D 1920-1939 (hereafter referred to as: APT, AmT D), ref. 2831, k. 386: 5 July 1936.
- 31 APB, UWPT, ref. 24542, k. 31: 24 August 1922.
- 32 For example, in 1930, according to an oral instruction given by Nikodem Pajzderski to the then head of the State Office of Ground Construction in Wąbrzeźno and the Catholic Church Supervisor, the entrance to the sacristy of the Gothic church in Zieleń (Wąbrzeźno district) was widened. See: APB, UWPT, ref. 3876, k. 17: 31 January 1931.
- 33 “Poznański Okręg Konserwatorski, dr Nikodem Pajzderski – sprawozdania z działalności. Lata 1919-1931”, Materials from the Office of the Voivodship Monument Protection Officer in Poznań, developed by J. Frycz, M. Romaniszyn, typescript, Toruń 1981, R. 1926, typescript in the collection of the Archive of the Heritage Conservation Department of the Nicolaus Copernicus University (hereinafter: Reports from the Poz. Reg.)
- 34 Reports from the Poz. Reg. 1927.
- 35 Reports from the Poz. Reg. 1928.
- 36 APB, UWPT, ref. 24542, k. 5, 10, 125-130: Estimates of the Pomeranian monument protection officer for 1920 (24 January 1920) and 1922 and the Poznań-Pomeranian regional monument protection officer for 1924.
- 37 Cf. APB, UWPT, ref. 24593, k. 85: 28 August 1937; ref. 24597, k. 25, 29, 33-35: Correspondence from 5 March 1938 – 24 June 1938.
- 38 APB, UWPT, ref. 24544, k. 17: 27 May 1921.
- 39 APB, UWPT, ref. 24547, Estimates for 1922 of 15 October 1921.
- 40 APB, UWPT, ref. 24554, k. 423-424: 5 January 1926.
- 41 APB, UWPT, ref. 30270, k. 43-44: 12 November 1931.
- 42 APB, UWPT, ref. 24597, Correspondence from 23 August – 8 September 1938; ref. 24599, Correspondence from 6 July – 12 December 1938; ref. 24575, k. 93: 7 October 1938; ref. 24570, k. 327: 11 February 1939; ref. 24597, k. 29: 18 August 1938; J. Chyczewski, *Prace konserwatorskie na terenie województwa pomorskiego w okresie od połowy 1937 do roku 1938*, “Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1948, Vol. 14, issue 1-4, p. 150.
- 43 APB, UWPT, ref. 24586, Letter from 11 May 1931.
- 44 The report of the monument protection officer of the Poznań Voivodship from 1926 showed that 91 photographs (including 51 photographs from donations and 40 from subsidies) and 26 drawings from the Faculty of Ground Construction of the University of Poznań were acquired by the archive. See: Reports from the Poz. Reg. 1926.
- 45 See: e.g. APB, UWPT, ref. 24542, k. 5: Estimates for the period from 1 January to 31 December 1920, 24 January 1920; k. 128: Budget estimates of the monument protection officer for 1924, n.a.

- 50 APB, UWPT, sygn. 24544, k. 17: 27 V 1921 r. Wspomina o tym P. Dettloff, *Śłużby...*, s. 21-22.
- 51 Wśród nich wymieniał: pow. działdowski, chojnicki, lubawski i tucholski. Zob.: APB, UWPT, sygn. 24544, k. 17: 27 V 1921 r.
- 52 APB, UWPT, sygn. 24544, k. 27: 1 VII 1921 r.
- 53 AAN, MWRiOP, sygn. 7030, k. 278-280: 22 I 1921 r.
- 54 Środki wydano m.in. na prace przy zamku w Toruniu, kościołach w Świeciu, Chojnicach i Chełmży, bramach w Brodnicy i Nowym Mieście Lubawskim, farze w Chełmnie. Pozostałe przeznaczono na fotografie i albumy propagandowe Pomorza, izbę kaszubską we Wdzydzach, organizację wystawy w Grudziądzu, towarzystwa kulturalno-oświatowe i podróże. Zob.: APB, UWPT, sygn. 24528, k. 295: 5 I 1926 r.
- 55 APB, UWPT, sygn. 24564, k. 16: Sprawozdanie 1928 r.
- 56 AAN, MWRiOP, sygn. 6993 (B-15986), k. 1-2: Budżet MWRiOP na konserwację i restaurację zabytków na 1929 r.
- 57 AAN, MWRiOP, sygn. 7029, k. 4: 2 IV 1931 r.
- 58 Oczywiście konserwator nie udzielił takiej subwencji. Zob.: APB, UWPT, sygn. 24570, k. 345: 21 X 1936 r.
- 59 APB, UWPT, sygn. 24682, Sprawozdanie I kw. 1933 r.
- 60 AAN, MWRiOP, sygn. 6993 (B-15986), k. 67: Podział kredytów na konserwację zabytków sztuki w roku budżetowym 1937/1938.
- 61 APB, UWPT, sygn. 24597, k. 21, 27: Korespondencja z dn. 28 II-8 III 1938 r.
- 62 APB, UWPT, sygn. 24593, k. 140: Preliminarz budżetowy Oddz. Sztuki UWPT na rok 1938/1939, z dn. 7 XII 1937 r.; sygn. 3275: Projekt preliminarza budżetu budowlanego MWRiOP na rok 1938-1939.
- 63 Archiwum Państwowe w Warszawie, Akta Konserwatora Zabytków m. st. Warszawy i woj. Łódzkiego 1919-1939 (dalej: APW, AKZWWŁ), sygn. 390, k. 15: 5-8 IV 1937 r.
- 64 APB, UWPT, sygn. 24570, k. 369: 20 IV 1939 r.
- 65 Np. w kościele w Cielętach: APB, UWPT, sygn. 24575, k. 15: 13 II 1937 r. Mimo zgłoszenia w styczniu 1936 r. wniosku o subwencję na prace konserwatorsko-restauratorskie murów miejskich w Skarszewach, została ona uwzględniona w kosztorysie dopiero na rok budżetowy 1937/1938, gdyż limit na rok 1936/1937 został już wyczerpany. Zob.: APB, UWPT, sygn. 24570, k. 345, 351-353: Korespondencja z dn. 20 I-21 X 1936 r.
- 66 AAN, MWRiOP, sygn. 7029, k. 71-72: Sprawozdanie konserwatora za II kw. 1933 r. Kolejną sumę musiał proboszcz zwrócić w 1934 r. wobec niewykonania obiecanego remontu zakrystii w terminie do czerwca 1934 r. Ksiądz przesunął bowiem prace na lipiec z powodu swojego miesięcznego urlopu wypoczynkowego. Zob.: APB, UWPT, sygn. 24578, k. 246-248: Korespondencja z dn. 23 VIII 1933-26 V 1934 r.
- 67 Pieniądze za prace wykonane przy murach, zamiast do Skarszew, wysłano do Starogardu. Po środki zgłoszono się w końcu sierpnia, a pieniądze odnaleziono i oddano w grudniu 1923 r. Zob.: APB, UWPT, sygn. 24542, k. 91-92, 131, 151, 194: Korespondencja z dn. 2 V-3 XII 1923 r.; sygn. 24546, k. 101: 4 XII 1923 r. Z kolei wypłatę za konserwację obrazu św. Trójcy z ołtarza głównego kościoła pokatedralnego w Chełmży odkładano ze względu na wysokość kosztów, choć wcześniej Ministerstwo WRiOP wyraziło zgodę na ich pokrycie. Zob.: APB, UWPT, sygn. 24564, k. 41, 70: Korespondencja z dn. 15 IV, 16 V, 28 VI 1929 r.
- 68 APB, UWPT, sygn. 24542, k. 139: 6 IX 1923 r.
- 69 Odnowienie prezbiterium i zakrystii fary chełmińskiej kosztowało 18500 zł, z czego z funduszy otrzymano 2000 zł.
- 46 APB, UWPT, ref. 30401, Report of the monument protection officer from a trip to Poznań and Warsaw regarding culture and art, dated 31 October 1924; ref. 24542, k. 195: 4 December 1923.
- 47 AAN, MWRiOP, ref. 7027, k. 79-81: Financial plan and budget report for the third and fourth quarter of 1934 in the Poznań-Pomeranian region. In 1923 it was the Governor of the Pomeranian Voivodship, who in the second half of the year received funds from the monument protection fund for both voivodships and delayed the transfer of their part to the Poznańskie Voivodship. See: APB, UWPT, ref. 24542, k. 195: 4 December 1923.
- 48 This was the Church of the Blessed Virgin Mary and the Church of St. James in Toruń, the Chełmińska Gate in Brodnica and the ruins of the castle in Golub. See: APB, UWPT, ref. 24568, k. 59: 1 June 1935.
- 49 APB, UWPT, ref. 24542, k. 5: 24 January 1920; ref. 24526, k. 41: Report on the activities of the Pomeranian monument protection officer dated 15 February 1921 – 1 July 1922.
- 50 APB, UWPT, ref. 24544, k. 17: 27 May 1921. This is mentioned by P. Dettloff, *Śłużby...*, pp. 21-22.
- 51 He mentioned: działdowski, chojnicki, lubawski and tucholski districts. See: APB, UWPT, ref. 24544, k. 17: 27 May 1921.
- 52 APB, UWPT, ref. 24544, k. 27: 1 July 1921.
- 53 AAN, MWRiOP, ref. 7030, k. 278-280: 22 January 1921.
- 54 Funds were spent on works at the castle in Toruń, churches in Świecie, Chojnice and Chełmża, gates in Brodnica and Nowe Miasto Lubawskie, parish churches in Chełmno. The remaining funds were spent on photographs and propaganda albums of Pomerania, the Kashubian Chamber in Wdzydze, the organization of an exhibition in Grudziądz, cultural and educational societies and travels. See: APB, UWPT, ref. 24528, k. 295: 5 January 1926.
- 55 APB, UWPT, ref. 24564, k. 16: Report from 1928.
- 56 AAN, MWRiOP, ref. 6993 (B-15986), k. 1-2: MWRiOP budget for conservation and restoration of monuments for 1929.
- 57 AAN, MWRiOP, ref. 7029, k. 4: 2 April 1931.
- 58 Of course, the conservator did not grant such a subsidy. See: APB, UWPT, ref. 24570, k. 345: 21 October 1936.
- 59 APB, UWPT, ref. 24682, Report from the 1st quarter of 1933.
- 60 AAN, MWRiOP, ref. 6993 (B-15986), k. 67: Allotment of loans for the conservation of art monuments in the 1937/1938 financial year.
- 61 APB, UWPT, ref. 24597, k. 21, 27: Correspondence from 28 February – 8 March 1938.
- 62 APB, UWPT, ref. 24593, k. 140: Budget estimates of the Art Department of UWPT for 1938/1939 from 7 December 1937; ref. 3275: Draft estimate of the construction budget of the MWRiOP for 1938-1939.
- 63 The State Archive in Warsaw, Files of the Monuments Protection Officer of the Capital City of Warsaw and the Łódzkie Voivodship 1919-1939 (hereinafter referred to as: APW, AKZWWŁ), ref. 390, k. 15: 5-8 April 1937.
- 64 APB, UWPT, ref. 24570, k. 369: 20 April 1939.
- 65 For example in the church in Cielęta: APB, UWPT, ref. 24575, k. 15: 13 February 1937. Despite an application for a subsidy for conservation and restoration work on the city walls in Skarszewy submitted in January 1936, it was not included in the cost estimate until the 1937/1938 financial year, as the limit for 1936/1937 had already been exhausted. See: APB, UWPT, ref. 24570, k. 345, 351-353: Correspondence from 20 January – 21 October 1936.
- 66 AAN, MWRiOP, ref. 7029, k. 71-72: Report of the monument protection officer for the 2nd quarter of 1933. The parish

- Zob.: J. Nierzwicki, *700 lat parafii chełmińskiej*, Chełmno 1933, s. 68; APB, UWPT, sygn. 24528, Sprawozdanie 1925, k. 306; sygn. 3275, Projekt preliminarza budżetowego budowlanego MWRIOP na rok 1938-1939.
- 70 APB, UWPT, sygn. 24554, k. 161: 19 X 1925 r.
- 71 Np. w sprawie prac remontowych zamku w Radzynie Chełmińskim. Zob.: APB, UWPT, sygn. 24605, k. 39-41: Korespondencja z dn. 21 IV-11 V 1922 r.; k. 49: 24 IV 1923 r.; sygn. 24570, k. 333-335, 443-445: Korespondencja z dn. 2-8 IX 1938 r.
- 72 Nikodem Pajzderski uznał np. za zawyżone sumy przedsiębiorcy Kowalskiego w kosztorysie na polichromię kościoła w Kartuzach i nakazał skontrolować je urzędowi wojewódzkiemu. Podobnie Witold Dalbor uznał za zawyżone kosztorysy na remont zakrystii kościoła św. Janów w Toruniu. Zob.: APB, UWPT, sygn. 24554, k. 58-59: Korespondencja z dn. 15-20 V 1925 r.; sygn. 24578, k. 245: 22 III 1934 r.
- 73 Np. w kościele św. Ducha w Chełmnie w 1936 r. Zob.: APB, UWPT, sygn. 24610, k. 29a: 7 XI 1936 r.
- 74 APB, UWPT, sygn. 24547: 14 X 1925 r.; sygn. 24568, k. 53, 65, 71, 77-79, 129, 135. Korespondencja z dn. 18 VIII-24 XI 1930, 24 III 1934-16 IX 1935 r.; sygn. 24606, k. 15: Protokół odbioru prac budowlanych przy Bramie Chełmińskiej w Brodnicy, z dn. 31 I 1936 r.
- 75 APB, UWPT, sygn. 24554, k. 6 v.: Sprawozdanie 1924 r.; sygn. 24542, k. 126: Preliminarz budżetowy na 1924 r.; Ustawa z dn. 11 stycznia 1924 r. o naprawie Skarbu Państwa i reformie walutowej (Dz.U. R. 1924 nr 4, poz. 28); Rozporządzenie Prezydenta RP z dn. 14 kwietnia 1924 r. o zmianie ustroju pieniężnego (Dz.U. R. 1924 nr 34, poz. 351).
- 76 W 1921 r. przedsiębiorca Jan Romanowski nie otrzymał zapłaty za prace murarskie przy wieży zamkowej w Brodnicy. W ostrych słowach upomniał się o należność, nazywając postępowanie urzędów „bezczelnością” i „wyzyskiem” oraz grożąc wytoczeniem procesu sądowego. Po interwencji Jana Lankau w Ministerstwie b. Dzielnicy Pruskiej, od wojewody uzyskano środki z funduszu na cele kulturalne. Zob.: APB, UWPT, sygn. 24545, Pismo z dn. 25 XI 1921 r.; sygn. 24618, Korespondencja z dn. XI-3 XII 1921 r. Z wypłatami zalegały też władze niemieckie. Przykładem jest sprawa mistrza dekararskiego Aleksandra Zyblewskiego, który w 1919 r. wykonywał remont w kościele św. Trójcy w Chełmży na podstawie rozporządzenia niemieckiej inspekcji budowlanej, nie otrzymał jednak wypłaty. W sprawie rozliczeń strona polska kontaktowała się z rządem niemieckim w latach 1925-1929. Rząd niemiecki uznał rachunek, ale odmówił zapłaty. Zob.: APB, UWPT, sygn. 3766, k. 29-30: Korespondencja z dn. 25 VI 1922 r.; AAN, MWRIOP, sygn. 699 (B-9693), k. 191-204, Korespondencja MWRIOP z l. 1925-1929.
- 77 Kościół przykryto dachem, ale z powodu niezapłacenia całości sumy za wykonane prace przedsiębiorca nie wykonał uwzględnionych w kosztorysie odpływów i bruku wokół kościoła. Zob.: APB, UWPT, sygn. 3747, k. 101, 109, 241-242: Korespondencja z dn. 31 VII-17 XI 1932 r. Por. też. np. APT, Powiatowa Inspekcja Budowlana i Państwowy Urząd Budownictwa Naziemnego w Toruniu 1839-1937, sygn. 46, Pismo z dn. 10 IX 1931 r.
- 78 Np. w 1928 r. w woj. poznańskim przyznano subwencje dodatkowe po 10 tys. zł na katedrę w Gnieźnie i kolegiatę w Kruszwicy oraz 2 tys. na remont kościoła w Donaborowie. Przyznane w tym czasie środki z funduszu konserwatorskiego rozdysponowano w wysokości 8411,50 zł. Zob.: Sprawozdania Poz. OK, R. 1928. O nadzwyczajną subwencję
- priest had to return another sum in 1934 due to the failure to carry out the promised renovation of the sacristy by June 1934. The priest postponed the work to July due to his monthly holiday. See: APB, UWPT, ref. 24578, k. 246-248: Correspondence from 23 August 1933 – 26 May 1934.
- 67 The money for the work carried out on the walls, instead of Skarszewy, was sent to Starogard. The funds were reported at the end of August and the money was found and returned in December 1923. See: APB, UWPT, ref. 24542, k. 91-92, 131, 151, 194: Correspondence from 2 May – 3 December 1923; ref. 24546, k. 101: 4 December 1923. On the other hand, the payment for the conservation of the painting of the Holy Trinity in the main altar of the cathedral church in Chełmża was postponed due to high costs, although earlier WRIOP had agreed to cover them. See: APB, UWPT, ref. 24564, k. 41, 70: Correspondence from 15 April, 16 May, 28 June 1929.
- 68 APB, UWPT, ref. 24542, k. 139: 6 September 1923.
- 69 The renovation of the presbytery and sacristy of the Chełmno parish church cost 18500 PLN, out of which 2000 PLN was received from the funds. See: J. Nierzwicki, *700 lat parafii chełmińskiej*, Chełmno 1933, p. 68; APB, UWPT, ref. 24528, Report from 1925, k. 306; ref. 3275, Draft estimate of the construction budget of MWRIOP for 1938-1939.
- 70 APB, UWPT, ref. 24554, k. 161: 19 October 1925.
- 71 E.g. on the renovation works of the castle in Radzyń Chełmiński. See: APB, UWPT, ref. 24605, k. 39-41: Correspondence from 21 April – 11 May 1922; k.49: 24 April 1923; ref. 24570, k. 333-335, 443-445: Correspondence from 2-8 September 1938.
- 72 For example, Nikodem Pajzderski considered the cost estimate of a certain businessman, Kowalski, for the polychrome of the church in Kartuzy to be overstated and ordered that it be inspected by the voivodship office. Similarly, Witold Dalbor considered the cost estimates for the renovation of the sacristy of SS Johns Church in Toruń as overstated. See: APB, UWPT, ref. 24554, k. 58-59: Correspondence from 15-20 May 1925; ref. 24578, k. 245: 22 March 1934.
- 73 For example in the church of the Holy Spirit in Chełmno in 1936. See: APB, UWPT, ref. 24610, k. 29a: 7 November 1936.
- 74 APB, UWPT, ref. 24547: 14 October 1925; ref. 24568, k. 53, 65, 71, 77-79, 129, 135. Correspondence from 18 August – 24 November 1930, 24 March 1934 – 16 September 1935; ref. 24606, k. 15: Protocol of the acceptance of construction works at the Chełmińska Gate in Brodnica, dated 31 January 1936.
- 75 APB, UWPT, ref. 24554, k. 6 v.: Report from 1924; ref. 24542, k. 126: Budget estimates for 1924, n.a. Act of 11 January 1924 on the repair of the State Treasury and monetary reform (Polish Journal of Laws 1924 no. 4, item 28); Regulation of the President of the Republic of Poland of 14 April 1924 on the change in the monetary system (Polish Journal of Laws 1924 no. 34, item 351).
- 76 In 1921 the contractor Jan Romanowski did not receive payment for bricklaying work at the castle tower in Brodnica. He demanded payment and called the proceedings of the authorities “insolence” and “exploitation”, threatening to file a court case. After the intervention of Jan Lankau in the Ministry of the former Prussian Quarter, the Governor obtained funds from the fund for cultural purposes. See: APB, UWPT, ref. 24545, Letter from 25 November 1921; ref. 24618, Correspondence dated November – 3 December 1921. The German authorities were also in arrears with payments. The case of the roofer master, Aleksander Zyblewski, who

- na remont katedry w Pelplinie starał się w 1923 r. na wniosek Wojewody Pomorskiego Nikodem Pajzderski. Zob.: APB, UWPT, sygn. 3743, k. 37-39, 45: Korespondencja z dn. 2-23 V 1923 r.
- 79** APB, UWPT, sygn. 30401, Sprawozdanie konserwatora z podróży..., z dn. 31 X 1924 r.
- 80** Pertraktacje konserwatora z Muzeum Narodowym w Warszawie i Muzeum Okręgowym w Toruniu nie dały rezultatu. Drzwi zmagazynowano w składnicy miejskiej. Obecnie znajdują się w Muzeum w Grudziądzu. Zob.: APB, UWPT, sygn. 24554, k. 268, 281, 318: Korespondencja z dn. 28 V-6 IX 1926 r.; sygn. 24568, k. 287: 3 VIII 1935 r.
- 81** Np. rachunki za remont w 1921 r. na zamku w Radzynie. Zob.: APB, UWPT, sygn. 24605, k. 37: 3 XII 1921 r.
- 82** APB, UWPT, sygn. 24597, k. 43: 13 VII 1938 r.
- 83** APB, UWPT, sygn. 24554, k. 237: 22 III 1926 r.
- 84** APB, UWPT, sygn. 24578, k. 21: Korespondencja z dn. 20 IX-26 X 1932 r.; Rozporządzenie Prezydenta RP z dn. 6 marca 1928 r. ..., art. 16.
- 85** APB, UWPT, sygn. 24570, k. 345, 351-353, 357-359, 367-375: Korespondencja z dn. 20 I 1936-20 IV 1939 r.; sygn. 24713, k. 35 i v.: Korespondencja z dn. 17 II-9 III 1932 r.; sygn. 24542, k. 214: Sprawozdanie 1923 r.
- 86** Rozporządzenie Prezydenta RP z dn. 16 lutego 1928 r. o prawie budowlanym i zabudowaniu osiedli (Dz.U. R. 1928 nr 23, poz. 202), art. 377.
- 87** APB, UWPT, sygn. 24597, k. 25: 5 III 1938 r.
- 88** APT, SPB, sygn. 470, Korespondencja z VI 1935-IX 1936; APB, UWPT, sygn. 24555, k. 623: 25 VIII 1936.
- 89** K. Zimna-Kawecka, *Zamki, pałace i dwory regionu pomorskiego w okresie II RP – rola działań konserwatorskich w zakresie edukacji historyczno-kulturalnej regionu*, [w:] *Zamki, pałace, dwory i ich mieszkańcy w regionie kujawsko-pomorskim*, seria: „Region Kujawsko-Pomorski w Przeszłości”, t. 1, Toruń 2015, s. 111-112. Na koszt właściciela przeprowadzono też już w 1921 r. remont konserwatorski fasady z barokową dekoracją sztukatorską Kamienicy pod Gwiazdą w Toruniu. Zob.: APB, UWPT, sygn. 24526, k. 41: Sprawozdanie 15 II 1921-1 VII 1922 r.
- 90** Konserwator powołał się na art. 16 rozporządzenia z 6 marca 1928 r. Zob.: AAN, MWRIOP, sygn. 7029, k. 67: Sprawozdanie konserwatora z woj. poznańskiego, II kw. 1933 r.
- 91** *Diecezja Chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928, s. 26-28; Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Rzymie dn. 10 lutego 1925 r. (Dz.U. R.1925 nr 72 poz. 501).
- 92** Oprócz tego 39 kościołów objętych było patronatem biskupim, 39 prywatnym i 76 mieszanym. Zob.: *Diecezja...*, s. 26-28.
- 93** N. Pajzderski, *W sprawie opieki nad zabytkami*, „Słowo Pomorskie” 1923, nr 240, 19 X, s. 3.
- 94** Np. APB, UWPT, sygn. 24604, k. 57-59: Korespondencja z dn. 17 X-24 XI 1920 r. W kościele w Rogóźnie postanowiono zmienić otwory okienne w wieży. Wojewoda odmówił finansowania patronackiego, nakazując odłożyć te prace na przyszły rok budżetowy jako nie najpilniejsze i preliminować je tylko z funduszy konserwatorskich. Zob.: APB, UWPT, sygn. 24110, Pismo z dn. 8 X 1927 r. Patronat mógł też obejmować wybrane części kościoła. Np. patronat miasta kościoła farnego w Chełmnie nie obejmował wydatków związanych z utrzymaniem wnętrza. Zob.: J. Nierzwicki, jw., s. 70.
- 95** Z problemami w zakresie opłacenia wykonawców borykała się np. parafia w Brodnicy. Zob.: APB, UWPT, sygn. 24604, k. 57: 17 X 1920 r.; AAN, MWRIOP, sygn. 703 (B-9697), k. 254-255: 13 XII 1922 r.
- in 1919 carried out repairs in the church of the Holy Trinity in Chełmża on the basis of a regulation of the German Building Inspection, but did not receive payment, serves as an example. The Polish party contacted the German government in 1925-1929. The German Government recognized the bill, but refused to pay. See: APB, UWPT, ref. 3766, k. 29-30: Correspondence from 25 June 1922; AAN, MWRIOP, ref. 699 (B-9693), k. 191-204, Correspondence of MWRIOP from 1925-1929.
- 77** The church was covered with a roof, but due to the lack of payment of the total amount for the work done, the contractor did not make the drains and pavement around the church which were included in the cost estimate. See: APB, UWPT, ref. 3747, k. 101, 109, 241-242: Correspondence dated 31 July – 17 November 1932. Also see: e.g. APT, District Building Inspection and the State Office of Ground Construction in Toruń 1839-1937, ref. 46, Letter from 10 September 1931.
- 78** In 1928, additional subsidies of 10 thousand PLN each for the cathedral in Gniezno and the collegiate church in Kruszwica and 2 thousand PLN for the renovation of the church in Donaborów were allocated. The funds allocated at that time from the conservation fund were distributed in the amount of PLN 8411.50. See: Reports from the Poz. Reg. 1928. Nikodem Pajzderski applied for an extraordinary subsidy for the renovation of the cathedral in Pelplin in 1923 at the request of the Governor of Pomerania. See: APB, UWPT, ref. 3743, k. 37-39, 45: Correspondence from 2-23 May 1923.
- 79** APB, UWPT, ref. 30401, Travel report of the monument protection officer..., dated 31 October 1924.
- 80** The officer's negotiations with the National Museum in Warsaw and the Regional Museum in Toruń failed to bring any results. The doors were stored in the municipal warehouse. Currently they are located in the Museum in Grudziądz. See: APB, UWPT, ref. 24554, k. 268, 281, 318: Correspondence dated 28 May – 6 September 1926; ref. 24568, k. 287: 3 August 1935.
- 81** E.g. bills for the renovation of Radzyń Castle in 1921. See: APB, UWPT, ref. 24605, k. 37: 3 December 1921.
- 82** APB, UWPT, ref. 24597, k. 43: 13 July 1938.
- 83** APB, UWPT, ref. 24554, k. 237: 22 March 1926.
- 84** APB, UWPT, ref. 24578, k. 21: Correspondence from 20 September – 26 October 1932; Regulation of the President of the Republic of Poland of 6 March 1928..., Art. 16.
- 85** APB, UWPT, ref. 24570, k. 345, 351-353, 357-359, 367-375: Correspondence from 20 January 1936 – 20 April 1939; ref. 24713, k. 35 i v.: Correspondence from 17 February – 9 March 1932; ref. 24542, k. 214: Report from 1923
- 86** Regulation of the President of the Republic of Poland dated 16 April 1928 on the construction law and development of housing estates (Polish Journal of Laws 1928 o. 23, item 202), Art. 377.
- 87** APB, UWPT, ref. 24597, k. 25: 5 March 1938.
- 88** APT, SPB, ref. 470, Correspondence from June 1935 – September 1936; APB, UWPT, ref. 24555, k. 623: 25 August 1936.
- 89** K. Zimna-Kawecka, *Zamki, pałace i dwory regionu pomorskiego w okresie II RP – rola działań konserwatorskich w zakresie edukacji historyczno-kulturalnej regionu*, [in:] *Zamki, pałace, dwory i ich mieszkańcy w regionie kujawsko-pomorskim*, series: „Region Kujawsko-Pomorski w Przeszłości”, Vol. 1, Toruń 2015, pp. 111-112. In 1921, the renovation of the façade with Baroque stucco decoration of the House under the Star in Toruń was also carried out at the owner's expense. See: APB, UWPT, ref. 24526, k. 41: Report from 15 February 1921 – 1 July 1922.

- 96 Takie porównanie ofert przetargowych składanych Zarządowi Miejskiemu i właścicielom prywatnym przeprowadził Zarząd Miejski w Toruniu. Podwyższenie kosztów było spowodowane przez ostrzejsze wymogi zleceńodawcy wobec prac, ale i przeświadczenie, że instytucje publiczne są w stanie płacić więcej. Zob.: APT, AmT D, sygn. 2552, k. 172: 26 I 1938 r.
- 97 APB, UWPT, sygn. 3281, k. 52: 18 XII 1929 r.
- 98 APB, UWPT, sygn. 3339, Pismo z dn. 6 X 1934 r.
- 99 Np. za przeprowadzony w kościele w Radoszkach (pow. brodnicki) remont w 1936 r. rachunek wystawiono w grudniu 1938 r. Zob.: APB, UWPT, sygn. 24114, Rachunek z dn. 10 XII 1938 r. Za wymalowanie ławek w 1933 r. w kościele w Kazanicach patronat wypłacono w 1938 r. Dopiero wówczas uznano zasadność wypłaty, jako że ławki stanowiły uzupełnienie posadzki, a więc były „nieodłączną” częścią budynku. Zob.: Archiwum Państwowe w Olsztynie, Urząd Budownictwa Naziemnego w Nowym Mieście Lubawskim 1854-1939 (dalej: APO, UBN w NML), sygn. 56: Korespondencja z dn. 6 VI 1933 r., 31 III 1938 r. Innym przykładem opóźnienia wypłaty patronatu są prace w kościele w Kijewie Królewskim i Wielkim Czystem. Zob.: APB, UWPT, sygn. 24121, Korespondencja z dn. 23 X 1928 r., 28 III 1929-20 IX 1930 r.; sygn. 24120, k. 183-184, 239-243: Korespondencja z dn. 24 VIII 1932 r., l. 1935-1938. W 1933 r. wypłacono zaległe udziały patronackie za prace w kościele w Miłobądz (pow. tczewski) z 1928 i 1931 r. Zob.: APB, UWPT, sygn. 3737, Pismo z dn. 31 X 1933 r.
- 100 APO, UBN w NML, sygn. 58, Odpis pisma Wojewody Pomorskiego (Wydz. Społ.-Polit.) z IX 1938 r.
- 101 APB, UWPT, sygn. 24554, k. 320-321: 17 IX 1926 r.
- 102 APB, UWPT, sygn. 24585, k. 198-201: Korespondencja z dn. 8 II-22 XI 1934 r.
- 103 APB, UWPT, sygn. 24573, Sprawozdanie II kw. 1935 r.
- 104 W 1924 r. wnioskowano o przeznaczenie dodatkowo 2000 zł na remont kościoła św. Jana w Toruniu i 2500 zł na remont kościoła w Żarnowcu. Zob.: APB, UWPT, sygn. 30401, Sprawozdanie konserwatora z podróży... z dn. 31 X 1924 r.
- 105 APB, UWPT, sygn. 24585, k. 200-201: 22 XI 1934 r.
- 106 APB, UWPT, sygn. 3440, k. 80-96: Korespondencja z V-VI 1931 r. Podobny przykład stanowił remont kościoła w Grzybnie i Wielkim Czystem. Zob.: APB, UWPT, sygn. 26014, k. 201: 18 X 1934 r.; sygn. 24120, k. 183-184, 239-243: Korespondencja z dn. 24 VIII 1932 r., l. 1935-1938.
- 107 Przykładem samowolnych działań są np. zakup organów do kościoła w Płowężu (pow. brodnicki), zakup dzwonów do kościoła w Mszanie i kościoła w Pokrzydowie (pow. brodnicki), remont organów w Lembargu. Zob.: APB, UWPT, sygn. 30295, k. 1-4, 11, 19: Korespondencja z dn. 14 I-22 II 1929 r.; sygn. 3308, k. 5: 13 II 1924 r.; sygn. 3262, Pismo z dn. 9 III 1929 r.; sygn. 3315, k. 41: 25 VIII 1925 r.
- 108 APB, UWPT, sygn. 3306, k. 1, 7: Korespondencja z XI-XII 1924 r.
- 109 APB, UWPT, sygn. 3498.
- 110 APB, UWPT, sygn. 24137, k. 5: 28 X 1930 r.; sygn. 3498, k. 19, 31-33, 49-50: Korespondencja z dn. 4 IV 1928-4 IV 1930 r.; sygn. 24575, k. 69: 27 VIII 1930 r. Kolejnym przykładem była sprawa wykonania w latach 1929-1930 polichromii w kościele w Kościerzynie, wg zaakceptowanego przez konserwatora projektu. Prace prowadzono częściowo bez nadzoru i pozwolenia rządowego patrona. Urząd wojewódzki, powołując się na negatywną pod względem oceny wartości artystycznej opinię dotyczącą remontu, wystawioną
- 90 The monument protection officer referred to Art. 16 of the Regulation of 6 March 1928. See: AAN, MWRIOP, ref. 7029, k. 67: Report of the monument protection officer from the Poznań Voivodship, 2nd quarter of 1933.
- 91 *Diecezja Chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928, pp. 26-28; Concordat between the Holy See and the Republic of Poland, signed in Rome on 10 February 1925. (Polish Journal of Laws 1925 no. 72 item 501).
- 92 In addition, 39 churches were under the bishop's patronage, 39 under private and 76 under mixed patronage. See: *Diecezja...*, pp. 26-28.
- 93 N. Pajzderski, *W sprawie opieki nad zabytkami*, "Słowo Pomorskie" 1923, no. 240, 19 October, p. 3.
- 94 E.g. APB, UWPT, ref. 24604, k. 57-59: Correspondence from 17 October – 24 November 1920. It was decided to change the window openings in the tower in the church in Rogóźno. The Governor refused to finance the patronage and ordered to postpone the works for the next financial year as not being the most urgent and to budget them only from the conservation funds. See: APB, UWPT, ref. 24110, Letter of 8 October 1927. The patronage could also include selected parts of the church. For example, the patronage of the parish church in Chełmno did not include expenses related to the maintenance of the interior. See: J. Nierzwicki, op. cit., p. 70.
- 95 The parish in Brodnica, for example, had problems with paying the contractors. See: APB, UWPT, ref. 24604, k. 57: 17 October 1920; AAN, MWRIOP, ref. 703 (B-9697), k. 254-255: 13 December 1922.
- 96 Such a comparison of tender offers submitted to the Municipal Council and private owners was carried out by the Municipal Council in Toruń. The increase in costs was caused by the client's stricter requirements concerning the work, but also by the conviction that public institutions are able to pay more. See: APT, AmT D, ref. 2552, k. 172: 26 January 1938.
- 97 APB, UWPT, ref. 3281, k. 52: 18 December 1929.
- 98 APB, UWPT, ref. 3339, Letter of 6 October 1934.
- 99 For example, the bill for the renovation carried out in the church in Radoszki (Brodnica District) in 1936, was issued in December 1938. See: APB, UWPT, ref. 24114, Bill from 10 December 1938. The patronage for the painting of benches in 1933 in the church in Kazanice was paid in 1938. Only then was the legitimacy of the payment recognized, as the benches were a supplement to the floor, and thus were an "integral" part of the building. See: the State Archive in Olsztyn, Ground Construction Office in Nowe Miasto Lubawskie 1854-1939 (hereinafter referred to as: APO, UBN in NML), ref. 56: Correspondence from 6 June 1933, 31 March 1938. Another example of delay in payment of the patronage is the work in the church in Kijewo Królewskie and Wielkie Czyste. See: APB, UWPT, ref. 24121, Correspondence from 23 October 1928, 28 March 1929 – 20 September 1930; ref. 24120, k. 183-184, 239-243: Correspondence from 24 August 1932, 1935-1938. In 1933, outstanding patronage payments were made for the work carried out in the church in Miłobądz (Tczew district) in 1928 and 1931. See APB, UWPT, ref. 3737, Letter of 31 October 1933.
- 100 APO, UBN w NML, ref. 58, Copy of a letter of the Governor of the Pomeranian Voivodship (Social and political department) from September 1938.
- 101 APB, UWPT, ref. 24554, k. 320-321: 17 September 1926.
- 102 APB, UWPT, ref. 24585, k. 198-201: Correspondence from 8 February – 22 November 1934.

- przez p.o. konserwatora Gwidona Chmarzyńskiego, nie chciał wypłacić sumy. Przełożony Chmarzyńskiego – Nikodem Pajzderski – stwierdził jednak, że opinia ta nie ma mocy wiążącej na podstawie przepisów dotyczących oceny projektów z tzw. stanowiska artystycznego, bo kościół nie był zabytkowy. Projekt prac zatem, pod tym względem, oceniała albo tzw. komisja mieszana (w której skład wchodziły osoby świeckie, m.in. konserwator, i duchowne), albo Ordynariusz diecezji. Władza kościelna wydała zaś pozwolenie na remont. Pajzderski podkreślał jednocześnie, że uzyskanie pozytywnej opinii artystycznej nie zwalniało z obowiązku uzyskania zgody patrona – w tym wypadku wojewody. W efekcie tych wyjaśnień patronat został wypłacony, ale tylko w wysokości kosztów zwykłego malowania. Zob.: APB, UWPT, sygn. 24564, k. 221-224; Korespondencja z dn. 28 VIII-3 IX 1930 r.
- 111** Katolicki Dozór Kościelny miał wówczas ponieść koszty prac naprawczych. Dozorowi udało się jednak przekonać urząd, że efekt zarysowania to wina nie konstrukcji, ale podłoża i fundamentów. Uzyskano zatem zgodę na zwrot części patronackiej. Zob.: APB, UWPT, sygn. 3348, k. 526-529; Korespondencja z XI 1933-X 1934 r.
- 112** Generalna Dyrekcja Odbudowy (dalej GDO) ogłaszała coroczne sprawozdania z akcji odbudowy. Zob.: APB, UWPT, sygn. 30527, Sprawozdanie MRP GDO za 1922 rok, Warszawa 1923.
- 113** Odbudowę przeprowadzały już 1916 r. władze niemieckie, a strona polska kontynuowała większość prac wg wcześniejszych planów. Zob.: J. Salm, *Odbudowa miast wschodniopomorskich po I wojnie światowej*, Olsztyn 2006, s. 123-140; APB, UWPT, sygn. 30433, k. 249: 27 I 1922 r.; 30511, Sprawozdanie z działalności Państwowego Urzędu Odbudowy za czas 17 I 1920 do 31 III 1922 r. Stwierdzono, że w województwie pomorskim tylko pow. działdowski dotknięty był zniszczeniami wojennymi, w związku z czym uzyskany od Ministerstwa Robót Publicznych kredyt na odbudowę przekazano w całości na ww. obszar. Zob.: APB, UWPT, sygn. 25089, k. 263: 24 VII 1926 r.; P. Bystrzycki, *Działdowszczyzna w latach II Rzeczypospolitej. Życie społeczno-polityczne*, Olsztyn 1997, s. 46.
- 114** APB, UWPT, sygn. 24120, k. 25-26: 6 IV 1927 r.; k. 26-27: 13 IV 1927 r.
- 115** W przypadku remontu konserwatorskiego kościoła w Kijewie Królewskim (pow. chełmiński) w 1929 r. zrezygnowano z oferty arch. Teodora Bredefeldta z Chełmna na rzecz najtańszego przedsiębiorcy, Jana Trykowskiego z Chełmna. Dodatkowym argumentem przemawiającym za powierzeniem mu prac była pozytywna opinia o przeprowadzonych przez niego wcześniejszych remontach w tym kościele. Zob.: APB, UWPT, sygn. 3363, k. 104, 115-122, 147, 219, 237-244; Korespondencja z dn. 4 V 1927 r. do 15 III 1930 r.
- 116** APB, UWPT, sygn. 24604, k. 51: 3 VIII 1920 r.
- 117** APB, UWPT, sygn. 24606, k. 15: Protokół odbioru prac... Konserwator zaakceptował m.in. wybór najtańszej oferty na urządzenie wejścia do zakrystii fary w Grudziądzu. Zob.: APB, UWPT, sygn. 3434, Korespondencja z dn. 16 II 1922 r.
- 118** Wykonawcę w tym przypadku polecił inspektor Stefan Smolny z Państwowego Urzędu Budownictwa Naziemnego w Toruniu. Zob.: APB, UWPT, sygn. 24108, Pismo z dn. 11 VIII 1928 r.
- 119** Okazało się, że w 1922 r. zostały one zarekwirowane przez rząd niemiecki z zamiarem wysłania ich do jednego z kościołów Republiki Weimarskiej. Nowy ołtarz główny z-
- 103** APB, UWPT, ref. 24573, Report from the 2nd quarter of 1935.
- 104** In 1924, it was requested that an additional 2000 PLN be used for the renovation of St. John's Church in Toruń and 2,500 PLN for the renovation of the church in Żarnowiec. See: APB, UWPT, ref. 30401, Travel report of the monument protection officer..., dated 31 October 1924.
- 105** APB, UWPT, ref. 24585, k. 200-201: 22 November 1934.
- 106** APB, UWPT, ref. 3440, k. 80-96: Correspondence from May – June 1931. A similar example was the renovation of the church in Grzybno and Wielkie Czyste. See: APB, UWPT, ref. 26014, k. 201: 18 October 1934; ref. 24120, k. 183-184, 239-243: Correspondence from 24 August 1932, 1935-1938.
- 107** Other examples of arbitrary actions include e.g. the purchase of the organ for the church in Płowęż (Brodnica District), the purchase of bells for the church in Mszana and the church in Pokrzydowo (Brodnica District), the renovation of the organ in Lembarg. See: APB, UWPT, ref. 30295, k. 1-4, 11, 19: Correspondence from 14 January – 22 February 1929; ref. 3308, k. 5: 13 February 1924; ref. 3262, Letter of 9 March 1929; ref. 3315, k. 41: 25 August 1925.
- 108** APB, UWPT, ref. 3306, k. 1, 7: Correspondence from November – December 1924;
- 109** APB, UWPT, ref. 3498.
- 110** APB, UWPT, ref. 24137, k. 5: 28 October 1930; ref. 3498, k. 19, 31-33, 49-50: Correspondence from 4 April 1928 – 4 April 1930; ref. 24575, k. 69: 27 August 1930. Another example was the case of the polychrome in the church in Kościerzyna in 1929-1930, according to a project accepted by the monument protection officer. The work was carried out partly without the supervision and authorization of the governmental patron. The Voivodship Office, referring to the negative opinion on the renovation issued by the acting monument protection officer Gwido Chmarzyński, in terms of the assessment of artistic value, refused to pay the sum. However, Chmarzyński's superior – Nikodem Pajzderski – stated that this opinion had no binding force based on regulations concerning the assessment of projects from the so-called artistic perspective, because the church was not a historic building. Therefore the project was evaluated either by the so-called mixed commission (which included lay people, including the conservator, and clergy) or by the Ordinary of the diocese. The church authorities issued an authorization for renovation. Pajzderski also emphasized that obtaining a positive artistic opinion did not exempt from the obligation to obtain the consent of the patron – in this case the Governor. As a result of these explanations, the patronage was paid, but only in the amount of costs of ordinary painting. See: APB, UWPT, ref. 24564, k. 221-224: Correspondence from 28 August – 3 September 1930.
- 111** The Catholic Church Supervision was to bear the costs of repair works. However, the supervisor managed to convince the office that the scratching was not the result of the construction itself, but of the substratum and foundations. Consent to the return of the patronage sum was therefore obtained. See: APB, UWPT, ref. 3348, k. 526-529: Correspondence from November 1933 – October 1934.
- 112** The General Directorate for Reconstruction (hereafter GDO) published annual reports on the reconstruction works. See: APB, UWPT, ref. 30527, MRP GDO report for 1922, Warszawa 1923.
- 113** German authorities had already carried out reconstruction works in 1916 and the Polish party continued most of the work according to previous plans. See: J. Salm, *Odbudowa*

- stał zaś przez rzeźbiarza sprzedany. Ołtarze powróciły do Nowego w 1925 r. Zob.: APB, UWPT, sygn. 3695, k. 47, 67-74, 85-84, 99; Korespondencja z dn. 1 IX 1922-27 VII 1925 r.
- 120** Polegały na wprowadzeniu otynkowanego pozornego sklepienia drewnianego nad nawą główną, mającego naśladować murowane, a w nawie bocznej stropu belkowego z powałą. Zob.: APB, UWPT, sygn. 24554, k. 131: 31 VIII 1925 r. Podobnie postąpiono w sprawie odnowienia zabytkowego ołtarza bocznego i ambony. Wykonano bowiem pełen zakres prac, mimo uzyskania pozwolenia na część z nich. Oceniono je jednak pozytywnie. Zob.: APB, UWPT, sygn. 3897, k. 85-86, 95; Korespondencja z dn. 30 XII 1930 r., 31 VIII 1931 r.
- 121** Por. APB, UWPT, sygn. 24578, k. 245: 22 III 1934 r.; sygn. 24585, k. 118: 2 VII 1934 r.
- 122** Rozporządzenie Prezydenta RP z dn. 16 lutego 1928 r...., art. 377; A. Karczewski, *Problemy i zagadnienia opieki nad zabytkami w Polsce*, cz. 2, Kraków 1947, s. 117.
- 123** APB, UWPT, sygn. 24426, k. 1013-1015 v., Korespondencja z dn. 27 III-9 V 1936 r.
- 124** APT, Akta miasta Torunia G – akta budowlane, sygn. 3196, k. 36-37: 12 IV 1937 r.; APB, UWPT, sygn. 24426, k. 1013: 9 V 1936 r.
- 125** APB, UWPT, sygn. 24568, k. 141: 4 I 1936 r.
- 126** APB, UWPT, sygn. 24566, k. 311-313, 325, 331, 335, 345, 351: Korespondencja z dn. 25 IX-28 XII 1935 r.; sygn. 24568, k. 141-143, 149, 155-157: Korespondencja z dn. 21 IX 1935-4 I 1936 r.
- 127** Ustawa z dnia 10 marca 1934 r. o ochronie przyrody (Dz.U. R. 1934 nr 31, poz. 274); APB, UWPT, sygn. 24593, k. 31-37, 41-43; Korespondencja z dn. 25 IV 1936-3 III 1937 r.
- 128** Po sprzedaży drzwi właścicielka miała rozliczyć się z miastem. W 1936 r. znajdowały się one nadal w magazynie miejskim. Konserwator zastrzegł, że po eksmisji bezdomnych, odpowiednim remoncie i zabezpieczeniu kamienicy drzwi będzie można wmontować w pierwotne miejsce. Zob.: APB, UWPT, sygn. 24554, k. 261, 266; Korespondencja z dn. 23 IV 1926 i 30 III 1926 r.; sygn. 24568, k. 287-299; Korespondencja z dn. 18 XII 1934 r.-3 VIII 1935 r.; sygn. 24585, k. 84-91; Korespondencja z dn. 23 III-30 X 1934 r.; sygn. 24591, k. 21: 7 II 1936 r.
- 129** APB, UWPT, sygn. 24572, k. 17, 25, 31, 35; Korespondencja z dn. 5 VIII-19 XI 1930 r.
- 130** APB, UWPT, sygn. 24533, Korespondencja z dn. 26 V-25 VII 1933 r.
- 131** Zbiory F. Skarbka obejmowały m.in. portret Fryderyka Skarbka i kolekcję woskowych figurek typów strojów ludności wiejskiej na Pomorzu i w Polsce. Zob.: APB, UWPT, sygn. 24554, k. 74, 79; Korespondencja z dn. 5 VI 1925 r. Część zbiorów A. Madeyskiego była zdeponowana w Muzeum Wielkopolskim, a część w Rzymie. Magistrat korespondował w tej sprawie poprzez władzę wojewódzką z konserwatorem J. Siennickim, który jako polski rzeczoznawca dokumentował i inwentaryzował te zbiory. Obecnie ich część przechowywana jest w Bibliotece Kórnickiej Polskiej Akademii Nauk. Zob.: APT, AmT D, sygn. 3391; <http://www.bkpan.poznan.pl/biblioteka/bkpan-sprawozdanie2007.pdf> (data dostępu: 19.05.2010), s. 38, 45.
- 132** Dodatkowe obowiązki miały obejmować m.in. zagadnienia teatru, literatury, urbanistyki. Zob.: APW, AKZWWŁ, sygn. 390, k. 69: 2-5 V 1935, s. 17; sygn. 420, k. 17-17v: 13 I 1922 r.; J. Wojciechowski, *Historia powstania i rozwoju...*, s. 23.
- miast wschodniopruskich po I wojnie światowej*, Olsztyn 2006, pp. 123-140; APB, UWPT, ref. 30433, k. 249: 27 January 1922; 30511, Report of the activity of the State Reconstruction Office for the period 17 January 1920 to 31 March 1922. It was found that only Działdowo District was affected by war damage in the Pomeranian Voivodship, therefore the reconstruction loan obtained from the Ministry of Public Works was transferred in its entirety to the above mentioned area. See: APB, UWPT, ref. 25089, k. 263: 24 July 1926; P. Bystrzycki, *Działdowszczyzna w latach II Rzeczypospolitej. Życie społeczno-polityczne*, Olsztyn 1997, p. 46.
- 114** APB, UWPT, ref. 24120, k. 25-26: 6 April 1927; k. 26-27: 13 April 1927.
- 115** In the case of the renovation of the church in Kijewo Królewskie (Chełmno District) in 1929, the offer of architect Teodor Bredefeldt from Chełmno was rejected for the benefit of the cheapest contractor, Jan Trykowski from Chełmno. An additional argument in favour of entrusting him with the work was a positive opinion of earlier renovations carried out by the contractor in the same church. See: APB, UWPT, ref. 3363, k. 104, 115-122, 147, 219, 237-244: Correspondence from 4 May 1927 – 15 March 1930.
- 116** APB, UWPT, ref. 24604, k. 51: 3 August 1920.
- 117** APB, UWPT, ref. 24606, k. 15: Work acceptance protocol... The monument protection officer accepted, among other things, the selection of the cheapest offer for the renovation of the entrance to the sacristy of the parish church in Grudziądz. See: APB, UWPT, ref. 3434, Correspondence from 16 February 1922.
- 118** In this case, the contractor was recommended by Inspector Stefan Smolny from the State Office for Ground Construction in Toruń. See: APB, UWPT, ref. 24108, Letter from 11 August 1928.
- 119** It turned out that in 1922 it was seized by the German government with the intention of sending it to one of the churches of the Weimar Republic. The new main altar was sold by the sculptor. The altars returned to Nowe in 1925. See: APB, UWPT, ref. 3695, k. 47, 67-74, 83-84, 99: Correspondence from 1 September 1922 – 27 July 1925.
- 120** The works consisted in the introduction of a plastered, seemingly wooden vault over the main nave, which was to imitate brick, and a beam ceiling with a coat of paint in the side aisle. See: APB, UWPT, ref. 24554, k. 131: 31 August 1925. The restoration of the historic side altar and pulpit was carried out in a similar manner. The full scope of work was completed, despite obtaining authorization for only part of the work. However, the work was evaluated positively. See: APB, UWPT, ref. 3897, k. 85-86, 95: Correspondence from 30 December 1930, 31 August 1931.
- 121** Cf. APB, UWPT, ref. 24578, k. 245: 22 March 1934; ref. 24585, k. 118: 2 July 1934.
- 122** Regulation of the President of the Republic of Poland of 16 February 1928..., Art. 377. A. Karczewski, *Problemy i zagadnienia opieki nad zabytkami w Polsce*, part 2, Kraków 1947, p. 117.
- 123** APB, UWPT, ref. 24426, k. 1013-1015 v., Correspondence from 27 March – 9 May 1936.
- 124** APT, Toruń City Files G – construction files, ref. 3196, k. 36-37: 12 April 1937; APB, UWPT, ref. 24426, k. 1013: 9 May 1936.
- 125** APB, UWPT, ref. 24568, k. 141: 4 January 1936.
- 126** APB, UWPT, ref. 24566, k. 311-313, 325, 331, 335, 345, 351: Correspondence from 25 September – 28 December 1935; ref. 24568, k. 141-143, 149, 155-157: Correspondence from 21 September 1935 – 4 January 1936.

- 133** APB, UWPT, sygn. 24526, k. 13: Okólnik Wojewody Pomorskiego z dn. 1 III 1921 r.
- 134** APB, UWPT, sygn. 24526, k. 21-23: Preliminarz budżetowy na rok 1922 – Zabytki woj. pomorskiego, z dn. 15 X 1921 r.; sygn. 24542, k. 104: Subwencje konserwatorskie 1923 r.
- 135** APB, UWPT, sygn. 24542, k. 63: 25 IV 1923 r.; sygn. 24739, k. 39-41: Sprawozdanie Referatu Kultury i Sztuki UWPT za rok 1925, z dn. 30 I 1926 r.
- 136** APB, UWPT, sygn. 24554, k. 111: 7 VII 1925 r.
- 137** APB, UWPT, sygn. 24554, k. 423-424: 5 I 1926 r.
- 138** APB, UWPT, sygn. 24526, k. 43: Sprawozdanie 15 II 1921-1 VII 1922 r.
- 139** APB, UWPT, sygn. 24713, k. 41-43: Korespondencja dn. 24 X, 17 XI 1932 r.; sygn. 24595, k. 117-119, 211-219: Korespondencja z 1936 r. Oba podania załatwiono negatywnie.
- 140** Preliminarz budżetowy [...] na rok 1921, cz. 17: Ministerstwo Sztuki i Kultury..., s. 4.
- 127** Act of 10 March 1934 on nature protection (Polish Journal of Laws 1934 no. 31, item 274); APB, UWPT, ref. 24593, k. 31-37, 41-43: Correspondence from 25 April 1936 – 3 March 1937.
- 128** After the sale of the door, the owner was to settle accounts with the city. In 1936 they were still in the municipal warehouse. The monument protection officer stated that after the eviction of the homeless, appropriate renovation and protection of the tenement house, the doors would be installed in their original location. See: APB, UWPT, ref. 24554, k. 261, 266: Correspondence from 23 April 1926 and 30 March 1926; ref. 24568, k. 287-299: Correspondence from 18 December 1934 – 3 August 1935; ref. 24585, k. 84-91: Correspondence from 23 March – 30 October 1934; ref. 24591, k. 21: 7 February 1936.
- 129** APB, UWPT, ref. 24572, k. 17, 25, 31, 35: Correspondence from 5 August – 19 November 1930.
- 130** APB, UWPT, ref. 24533, Correspondence from 26 May – 25 July 1933.
- 131** F. Skarbek's collection included, among other things, a portrait of Fryderyk Skarbek and a collection of wax figurines of different types of clothing of the rural population in Pomerania and Poland. See: APB, UWPT, ref. 24554, k. 74, 79: Correspondence dated 5 June 1925. Part of A. Madeyski's collection was deposited in the Wielkopolskie Museum, and part in Rome. The magistrate corresponded in this matter, through voivodship authorities, with the monument protection officer, J. Siennicki, who, as a Polish expert, documented and inventoried these collections. Currently, part of the collection is in the Kórnik Library of the Polish Academy of Sciences. See: APT, AmT D, ref. 3391; <http://www.bkpan.poznan.pl/biblioteka/bkpan-sprawozdanie2007.pdf> (accessed on: 19.05.2010), pp. 38, 45.
- 132** Additional duties included, among other things, issues related to theatre, literature, urban planning. See: APW, AKZWWŁ, ref. 390, k. 69: 2-5 May 1935, p. 17; ref. 420, k. 17-17v: 13 January 1922; J. Wojciechowski, *Historia powstania i rozwoju...*, p. 23;
- 133** APB, UWPT, ref. 24526, k. 13: Circular of the Pomeranian Governor of 1 March 1921.
- 134** APB, UWPT, ref. 24526, k. 21-23: Preliminary draft budget for 1922 – Monuments of the Pomeranian Voivodship, dated 15 October 1921; Ref. 24542, k. 104: Monument protection subsidies for 1923.
- 135** APB, UWPT, ref. 24542, k. 63: 25 April 1923; ref. 24739, k. 39-41: Report of the Department of Culture and Art of the UWPT for 1925, dated 30 January 1926.
- 136** APB, UWPT, ref. 24554, k. 111: 7 July 1925.
- 137** APB, UWPT, ref. 24554, k. 423-424: 5 January 1926.
- 138** APB, UWPT, ref. 24526, k. 43: Report from 15 February 1921 – 1 July 1922.
- 139** APB, UWPT, ref. 24713, k. 41-43: Correspondence from 24 October, 17 November 1932; ref. 24595, k. 117-119, 211-219: Correspondence from 1936. Both applications were rejected.
- 140** Preliminary draft budget [...] for 1921, part 17: Ministry of Art and Culture..., p. 4.

Bibliografia / Bibliography

- Bystrzycki P., *Działdowszczyzna w latach II Rzeczypospolitej. Życie społeczno-polityczne*, Olsztyn 1997.
- Chyczewski J., *Prace konserwatorskie na terenie województwa pomorskiego w okresie od połowy 1937 do roku 1938*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1948, t. 14, z. 1-4.
- Dettloff P., *Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918-1939. Teoria i praktyka*, Kraków 2006.
- Dettloff P., *Służby konserwatorskie a ochrona i restauracja zabytków w II Rzeczypospolitej. Konserwatorstwo polskie w 20-leciu międzywojennym*, [w:] Jasieńko J., Kuśnierz K. (red.), *90 lat Służby Ochrony Zabytków w Polsce*, Wojanów, 26-28 listopada 2008, Wrocław 2009.
- Diecezja Chełmińska. *Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928.
- Karczewski A., *Problemy i zagadnienia opieki nad zabytkami w Polsce*, cz. 2, Kraków 1947.
- Nierzwicki J., *700 lat parafii chełmińskiej*, Chełmno 1933.
- Pajzderski N., *W sprawie opieki nad zabytkami*, „Słowo Pomorskie” 1925, nr 240 (19 X).
- Pruszyński J., *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. 1, Kraków 2001.
- Pruszyński J., *Ochrona zabytków w II Rzeczypospolitej*, [w:] Gumkowska M. (red.), *Konserwator i zabytek in memoriam Jerzego Remera*, Warszawa 1991.
- Pruszyński J., *Ochrona zabytków w Polsce*, Warszawa 1989.
- Remer J., *Drogi konserwatorstwa polskiego (na XX-lecie)*, [w:] *Studia z Muzealnictwa i Konserwatorstwa*, cz. 2, „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków”, seria B, t. 41, Warszawa 1976.
- Remer J., *Program inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930-1931, z. 1-4, cz. 2.
- Rymaszewski B., *Polska ochrona zabytków*, Warszawa 2005.
- Rymaszewski B., *Polska ochrona zabytków. Refleksje z lat 1918-2002*, Warszawa 2002.
- Salm J., *Odbudowa miast wschodniopruskich po I wojnie światowej*, Olsztyn 2006.
- Szmygin B., *Kształtowanie koncepcji zabytku i doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku*, Lublin 2000.
- Wojciechowski J., *Co zrobiono w Polsce w zakresie odbudowy, restauracji i konserwacji zabytków sztuki w latach 1919-1929*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930-1931, z. 1-4, cz. 2.
- Wojciechowski J., *Historia powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930-1931, z. 1-4, cz. 1.
- Zimna-Kawecka K., *Działalność konserwatorska na terenie województwa pomorskiego w latach 1920-1939*, niepublikowana praca doktorska, Toruń 2011 (promotor dr hab. Marian Arszczyński, prof. UMK), mps w zbiorach Archiwum Zakładu Konserwatorstwa UMK.
- Zimna-Kawecka K., *Etos konserwatora w polskim międzywojennym prawie ochrony zabytków wobec praktyki urzędniczej*, [w:] Różański M. (red.), *Ochrona dóbr kultury w rozwoju historycznym*, Olsztyn 2017.
- Zimna-Kawecka K., *Zamki, pałace i dwory regionu pomorskiego w okresie II RP – rola działań konserwatorskich w zakresie edukacji historyczno-kulturalnej regionu*, [w:] Rozynkowski W. (red. zb.), *Zamki, pałace, dwory i ich mieszkańcy w regionie kujawsko-pomorskim*, seria: „Region Kujawsko-Pomorski w Przeszłości”, t. I, Toruń 2013.

Dokumenty / Legal acts

- Dekret Rady Regencyjnej z dn. 31 października 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury (Dz.Pr.P.P. R. 1918 nr 16, poz. 36).
- Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Rzymie dn. 10 lutego 1925 r. (Dz.U. R. 1925 nr 72, poz. 501).
- Preliminarz budżetowy Rzeczypospolitej Polskiej na rok 1921, cz. 17: Ministerstwo Sztuki i Kultury, Warszawa 1920.
- Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych oraz Ministra Sztuki i Kultury o włączeniu urzędów konserwatorskich w skład urzędów wojewódzkich z dn. 20 lutego 1920 r. (Dz.U. R. 1920 nr 19, poz. 97).
- Rozporządzenie Ministra Sztuki i Kultury w przedmiocie organizacji urzędów konserwatorskich z dn. 5 kwietnia 1919 r. (M.P. R. 1919, nr 81).
- Rozporządzenie Prezydenta RP z dn. 14 kwietnia 1924 r. o zmianie ustroju pieniężnego (Dz.U. R. 1924 nr 34, poz. 351).
- Rozporządzenie Prezydenta RP z dn. 16 lutego 1928 r. o prawie budowlanym i zabudowaniu osiedli (Dz.U. R. 1928 nr 23, poz. 202).
- Rozporządzenie Prezydenta RP z dn. 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami (Dz.U. R. 1928 nr 29, poz. 265).
- Sprawozdanie Ministerstwa Robót Publicznych, Generalnej Dyrekcji Odbudowy za 1922 rok, Warszawa 1923.
- Ustawa z dn. 11 stycznia 1924 r. o naprawie Skarbu Państwa i reformie walutowej (Dz.U. R. 1924 nr 4, poz. 28).

Ustawa z dnia 10 marca 1934 r. o ochronie przyrody (Dz.U. R. 1934 nr 31, poz. 274).

Źródła / Sources

Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego 1917-1939, sygn. 699 (B-9693), 703 (B-9697), 6993 (B-15986), 7027, 7029, 7030 (B-16023).

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu 1919-1939, sygn. 47, 612, 3262, 3275, 3281, 3306, 3308, 3315, 3339, 3348, 3434, 3440, 3363, 3498, 3695, 3737, 3743, 3747, 3766, 3876, 3897, 7901, 24108, 24110, 24114, 24119, 24120, 24121, 24426, 24526, 24528, 24533, 24137, 24542, 24544, 24545, 24546, 24547, 24554, 24555, 24564, 24566, 24568, 24570, 25472, 24573, 24575, 24578, 24585, 24586, 24591, 24593, 24595, 24597, 24599, 24604, 24605, 24606, 24610, 26014, 24618, 24635, 24713, 24739, 24682, 25089, 30270, 30295, 30401, 30433, 30511, 30527.

Archiwum Państwowe w Olsztynie, Urząd Budownictwa Naziemnego w Nowym Mieście Lubawskim 1854-1939, sygn. 56, 58.

Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta miasta Torunia D 1920-1939, sygn. 2552, 2831, 3391.

Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta miasta Torunia G – akta budowlane, sygn. 3196.

Archiwum Państwowe w Toruniu, Powiatowa Inspekcja Budowlana i Państwowy Urząd Budownictwa Naziemnego w Toruniu 1839-1937, sygn. 46.

Archiwum Państwowe w Toruniu, Starostwo Powiatowe w Brodnicy z lat (1890-), 1920-1939, sygn. 470.

Archiwum Państwowe w Warszawie, Akta Konserwatora Zabytków m.st. Warszawy i woj. Łódzkiego 1919-1939, sygn. 390, 420.

Archiwum Zakładu Konserwatorstwa UMK w Toruniu, „Poznański Okręg Konserwatorski, dr Nikodem Pajzderski – sprawozdania z działalności. Lata 1919-1931”, materiały z Urzędu Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu, oprac. J. Frycz, M. Romaniszyn, mps, Toruń 1981.